

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Kristina Rebane

EESTLASED JA RISTIUSK 12. SAJANDIL.
HISTORIOGRAAFILINE ANALÜÜS

Magistritöö

Juhendaja: prof. Anti Selart

Tartu 2014

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Idakirik Eestis	13
1.1 Kontaktid Bütsantsiga	13
1.2 Lingvistilised allikad.....	17
1.3 Kirjalikud allikad	19
1.4 Arheoloogiline materjal	24
1.5 Õigeusk kirjalikes allikates ja arheoloogias: võrdlus.....	30
2. Katoliku kirik Eestis	32
2.1 Eesti ja Skandinaavia suhted 11.–12. sajandil	32
2.2 Kirjalikud allikad	36
2.3 Arheoloogiline materjal	41
2.4 Ristiusk Lääne-Euroopa kirjalikes allikates ja arheoloogias: võrdlus	47
3. Metodoloogiline võrdlus.....	49
3.1 Bütsantsi mõju.....	49
3.2 Vana-Vene valitsejate motiivid.....	51
3.3 Fulco misjon.....	53
3.4 Kristlikele matmiskommetele üleminek	55
Kokkuvõte.....	58
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	63
Summary	74

Sissejuhatus

Ristusku ja sellega seotud protsesside mõju Euroopa rahvaste ajaloole ja arengule on raske üle hinnata. Hoolimata konarlikust algusest meie ajaarvamise esimestel sajanditel, sai keskaja jooksul kristlusest kogu tollase ühiskonna alustala. Enam kui tuhande aasta jooksul arenes edasi nii selle õpetus kui ka toimus geograafiline laienemine. Nende protsesside tulemusel ei olnud kristlus enam pelgalt religioon, vaid keerukas ja kompleksne institutsioon, mis haaras enda alla pea kõik eluvaldkonnad ning suurema osa Euroopast. Seetõttu ei olnud ristiusu levik ainult usu levik, vaid palju enam – see oli euroopaliku kultuuri ja lääne tsivilisatsiooni levik.

Ristiusu laienemine Euroopa põhjaosasse toimus suuremas osas 10.–13. sajandi jooksul, mil ristiusustati peaaegu kõik Läänemerd ümbritsevad alad. Kuna tegu on ühe mõjukaima protsessiga ajaloos, on vastava teemaga seoses alati tõstatatud mitmeid küsimusi: millal ja kuidas kristianiseerimisprotsess alguse sai, millised olid selle tunnused, kelle initsiatiivil arengud toimusid, kui laialdased ja missuguse iseloomuga olid tagajärjed. Ühelegi nendest küsimustest ei ole universaalset vastust, mida saaks laiendada kõigile Põhja-Euroopa aladele ning õigupoolest ei ole kindlaid vastuseid ka konkreetsest piirkonnast rääkides. Ometigi on suurel hulgal uurimusi, kus on välja pakutud erinevaid tõlgendusi; üheks selliseks on ka eestlaste¹ ja ristiusu temaatikat lahkav käesolev magistritöö.

Alates eestlastega seotud teadusliku ajaloo uurimise levikust 19. sajandi keskpaigas on kristluse juuri Liivimaal² otsitud peamiselt 13. sajandist, alates sellest, kui nimetatud sajandi esimesel veerandil leidis aset Saksa misjonäride ja ristsõdijate vallutus, mille käigus toodi siinsed metsikud rahvad lääne tsivilisatsiooni *resp.* katoliikliku maailma rüppe. Sellest ajast alates on neid kaheksasada aastat tagasi toimunud sündmusi peetud – küll väga lihtsustatult – eestlaste astumiseks ajaloo valgusesse. Viimasel kahel-kolmel aastakümnel on aga aina enam hakatud küsima, kas mitte otsida kristluse ja Lääne-Euroopale omase maailmavaate algeid varasemast ajast kui seda on 13. sajand. Esitatud küsimus, mis on esile kerkinud mitmete

¹ Lihtsustatud kujul on siinses töös mõistet *eestlased* kasutatud kõigi inimeste kohta, kes elasid 12. sajandil alal, mis praegu moodustab Eesti Vabariigi. Erandiks on vaid inividid, kelle puhul on eraldi välja toodud, et tegu oli teise mõne muu rahvuse esindajatega. Samamoodi on mõistet *Eesti* kasutatud territooriumi kohta, kus asub tänapäevane Eesti.

² Lihtsustatult on siinses töös Liivimaa all mõeldud tänapäeva Eesti ja Läti ala.

Läänemereruumi varasemat ajalugu uurinud ajaloolaste ja arheoloogide mõtetes, on viinud tulemuseni, kus Läänemere idakalda tihedamaid seoseid ristiusu ja läänepoolse maailmaga nähakse pigem 12. ja isegi 11. sajandis, mitte alles siinsetele aladele 13. sajandil toimunud vallutussõdades.

Käesoleva töö teema paikneb kronoloogiliselt eelajaloolise ja ajaloolise aja piirimail. Traditsiooniliselt uuritakse esimest neist pigem arheoloogia kaudu ja teist valdavalt kirjalike allikate põhjal, ent kui seistakse silmitsi perioodiga, mis jääb nii ühe kui teise valdkonda, tuleb appi võtta mõlemad teadused. Kuigi niivõrd varase ajalooajandi uurimisel peaks integratsioon erinevate teadusalade vahel olema möödapääsmatu, on suurem osa töödest keskendunud ainult kas ühele või teisele ning leidub vähe uurimusi, mis võtavad võrdses mahus arvesse nii arheoloogiat kui ka kirjalikke allikaid. Ometigi rõhutavad mõlemat esindavad teadlased, et üks või teine iseseisvalt ei suuda anda terviklikku pilti, mille saavutamine peaks aga teadusliku väärtuse seisukohalt olema esmatähtis. Siinne magistratöö püüabki astuda mõned sammud eeltoodud tühimiku täitmise suunas.

Töö eesmärgiks on võrrelda seisukohti Eesti ala ning ristiusu kohta 12. sajandil, milleni on jõutud arheoloogilise materjali ja kirjalike allikate uurimisel. Töös fikseeritakse teemat käsitletud uurijate seisukohtades esinevad ühisosad ja vastuolud ning üritatakse tekkinud erisuste põhjuseid lähtuvalt kasutatud metodoloogiast analüüsida. Tähelepanu on pööratud erinevate uurimisviiside rakendamisel tekkinud konfliktidele ning nende võimalike põhjuste väljaselgitamisele. Sihiks ei ole seega olnud Eesti ala kohta käivate kirjalike ja arheoloogiliste primaarsete allikate läbitöötamine, vaid selle asemel on vaadeldud järelusi ja hinnanguid, milleni esmaseid allikaid uurides jõutud on. Kuna konkreetselt Eesti ja eestlaste kohta teavet napib, on töös rohkelt paralleele tõmmatud ka teiste Läänemereruumi aladega.

Ruumiliselt keskendub uurimus tänapäeva Eesti territooriumile, ajaliliselt on räägitud 12. sajandist. Viimase puhul ei ole lähtutud sajast aastast, vaid perioodist, mil on täheldatav ristiusu levik eestlaste hulgas, ent veel ei ole toimunud vallutussõda Eesti alal. Seega on lisaks 12. sajandile haaratud kaasa ka osakesed 11. ja 13. sajandist.

Vähemalt osaliselt on käesolevas uurimuses loobutud empiristlikust loogikast, mille järgi pole asja olemas enne, kui selle kohta eksisteerib konkreetne tõend. Selle asemel on lähtunud „terve mõistuse“ põhimõttest: kui tõlgendus ei ole vastuolus materiaalsete leidude, kirjalike allikate või looduseadustega, siis ei saa seda täielikult hüljata. Loomulikult on nii palju, kui võimalik, lähtunud otsestest kirjalikest allikatest ja arheoloogiast, ent siinse töö autor ei ole endale järeldusi tehes keelanud ka „absoluutse tõe“ raamidest väljumist.³

Allikad

Peamine kirjalik allikas vallutuseelse ja -aegse Eesti kohta on 1224–1227 kirja pandud ladinakeelne Henriku Liivimaa kroonika⁴ (*Heinrici chronicon Livoniae*), mis räägib Liivimaal toimunud sündmustest alates 1180. aastatest kuni 1227. aastani ning mille autoriks peetakse Hamburg-Bremeni peapiiskopkonnast pärinevat ja Liivimaale asunud misjonär Henrikut. Teiseks vähem kaalukaks kroonikaks, kus kajastatakse ka Eesti ala, on 13. sajandi lõpus ordukroonikana kirjutatud keskülemsaksakeelne Liivimaa vanem riimkroonika⁵ (*Livländische Reimchronik*), mis tutvustab Liivimaa ajalugu vahemikus 1161–1290. Sellele lisaks on veel mitu 11.–12. sajandist pärinevat Saksa keisririigist pärinevat kroonikat,⁶ kus siin-seal Eestit ja ümbritsevaid alasid mainitud on.

Lisaks Lääne-Euroopa kroonikatele on Eesti ja eestlaste kohta võimalik teavet saada ka vene kroonikatest ja leetopissidest ning paavstikuuriaga seotud ürikutest. Olenevalt uuritavast valdkonnast võib abi otsida ka Skandinaavia saagadest, ehkki viimaste näol on tegemist pigem ajaloolise romaani valdkonda jääva allikaga.⁷ Eestlasi puudutavad leetopissid on valdavalt Pihkva ja Novgorodi päritolu allikad, kus eestlastega seoses on kajastatud peamiselt tegevust

³ Siinse töö lähenemisviise kujundas olulisel määral: **V. Lang**. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. – *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis*. Muinasaja teadus 11. Koostanud: V. Lang. Tartu – Tallinn 2002, lk 126–131

⁴ Eesti keeles ilmunud korduvalt, ajaloolaste seas kasutatakse enamasti: Henriku Liivimaa kroonika. Toimetaja: E. Tarvel. Tõlkija: R. Kleis. Tallinn 1982 (edaspidi viidatud HCL, peatükk, alapeatükk)

⁵ Eesti keeles: Liivimaa vanem riimkroonika. Toimetaja: E. Tarvel. Tõlkija: U. Eelmäe. Tallinn 2003

⁶ Näiteks: Bremeni Adami „Hamburgi peapiiskoppide ajalugu“ (*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*) ja Bosau Helmoldi „Slaavlaste kroonika“ (*Chronica Slavorum*). History of the archbishops of Hamburg-Bremen. Tõlkija: F. J. Tschan. Eessõna: T. Reuter. New York 2002 (edaspidi Bremeni Adam 2002); Slawenchronic. Tõlkija: H. Stoob. Märkused: V. Scior. Darmstadt 2008

⁷ **T. Jonuks**. Eesti ja kujutus Eestist Skandinaavia saagades. – *Mäetagused* 23, 2005, lk 132 [http://www.folklore.ee/tagused/nr23/saagad.pdf] (06.04.2014)

Eesti idapiiril 11.–12. sajandil.⁸ Paavstikuuriaga seotud dokumentidest on tähelepanuväärsed nii paavstide poolt välja antud bullad kui ka kirjavahetus teiste Euroopa piirkondade vaimulikega. Viimaste hulgas on Eesti jaoks olulisimad paavst Aleksander III⁹ 1171./1172. aastal välja antud nn septembrikirjad, millest kaks käivad Eesti piiskopiks nimetatud prantsuse päritolu munk Fulco kohta. Sellega seotud on La Celle'i kloostris abt Pierre'i kirjad paavstile, kus abt palub abi, et Fulco misjonitöö Eestimaale käima saada.¹⁰

Täienduseks eelmainitutele on oma osa ka kahel 13. sajandi keskpaigast pärineval allikal, mille puhul esmapilgul ei oskaks seost Eestiga aimata. Esiteks umbkaudu 1255. aastal kirja pandud lühike tekst *Descriptiones terrarum* („Maade kirjeldused“), mis on oma olemuselt geograafiline kirjeldus, ent heidab valgust ka Ida-Baltikumi rahvastele ja nende kommetele.¹¹ Teine allikakatkend pärineb umbes 1245. aastal kirjutatud Bartholomaeus Anglicuse entsüklopeediast *De proprietatibus rerum* („Asjade omadustest“), mille üheksateistkümnest raamatust 15. raamatus tutvustatakse erinevaid maailma maid, nende hulgas ka Ida-Baltikumi.¹² Kuigi nimetatud kirjutiste näol on tegu huvitava täiendusega eelmainitud allikatele, ei käi allikad otseselt 12. sajandi kohta ja nende autorid pole Eestit¹³ või Ida-Balti alasid külastanud.¹⁴

Erinevalt kirjalikest allikatest on arheoloogilises materjalis märgi maha jätnud ka Eesti ala kohalikud elanikud ning maapõues leiduvaid esemeid analüüsid saab valgust heita eestlaste endi elukorraldusele ja uskumustele. Seetõttu on arheoloogilised leiud ja nende tõlgendamine möödapääsmatuks allikaks Eesti ala vallutuseelse ajaloo uurimisel: erinevalt kirjalikest

⁸ A. Selart. Eesti idapiir keskajal. Tartu 1998, lk 14

⁹ Loe lisaks näiteks: Pope Alexander III (1159–81): the art of survival. Toimetajad: P. D. Clarke, A. J. Duggan. Burlington 2012

¹⁰ Kõnealustest kirjadest lähemalt: N. Blomkvist. Early Agents of Europeanization: Nicholas and Fulco on the Bumpy Road to Twelfth-Century Estonia. – *Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel*. Koostajad: P. Raudkivi, M. Seppel. Tallinn, Argo 2009, lk 36–40

¹¹ Ida-Baltikumi kohta käiva editsioon ja eestikeelne tõlge koos analüüsiga: M. Tamm. Uus allikas Liivimaa ristiusustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptiones terrarum*'is (u 1255). – *Keel ja Kirjandus* 12, 2001, lk 872–884

¹² Ida-Baltikumi alade editsioon koos eestikeelse tõlke ja analüüsiga: M. Tamm. “Oma” ja “võõras” keskaja kultuuris. Ida-Baltikumi kirjeldus Bartholomaeus Anglicuse entsüklopeedias *De proprietatibus rerum* (u 1245). – *Keel ja Kirjandus* 9, 2003, lk 648–673

¹³ *Descriptiones terrarum*i anonüümne autor on väga tõenäoliselt Ida-Baltikumis viibinud, ent Liivimaast lõunapoolsemates piirkondades. Tamm 2001, lk 877

¹⁴ Bartholomaeus Anglicuse ja tema entsüklopeedia puhul. Tamm 2003, lk 652–653

allikatest ei paku need (erapooliku) kõrvaltvaataja poolt üles märgitud ülevaadet poliitilisest ajaloost, vaid lubavad heita neutraalse pilgu kohaliku rahva ellu. Kuigi arheoloogiline materjal on väga kirev ja uurimistulemused olenevad esitatud küsimustest, on siinses töös vaadeldavate kultuuriliste ja usuliste kujutelmade käsitlemisel võimalused märksa piiratumad. Et heita valgust tollase eestlase arusaamadesse, pöörduvad arheoloogid üldjuhul matmiskombestiku poole, mida vaadeldes saab pildi 12.–13. sajandil alguse saanud kristianiseerimisprotsessist.¹⁵

Eesti ala paganlike ja kristlike matusekommetega pikka aega tegelenud Heiki Valk on välja toonud järgnevad iseloomulikud jooned, mille kaudu kristlikku matust ära tunda:

- laibamatus;
- peaga läänesuunaline matmisviis;
- puuduvad hauapanused;
- suririie asendamine surilinaga;
- matmine pühitsetud alale.¹⁶

Heiki Valgu poolt pakutud ning siinses ülevaates sisalduvad kristlikku matust eristavad tingimused on head teeviidad, ent pimesi ei tasu neid usaldada. Kindlasti ei ole iga ida-lääne suunaline matus automaatselt kristlik ja iga panustega matus paganlik, seega võimalikult objektiivse pildi saamiseks tuleb vaadelda erinevaid tegureid, piirkondlikke eripärasid ning üldist konteksti. Kahtlemata on olukord olnud palju keerukam ning paari iseloomustava joonega pole võimalik anda ammendavat ülevaadet, seetõttu kerkib esile mitmeid konflikte ja küsitavusi. Nii mõnedki eeltoodud arheoloogilises materjalis esinevad küsimused satuvad üheskoos kirjalike allikatega arutluse alla siinses magistrisöö.

Ülesehitus

Käesolev uurimus jaguneb kolmeks peatükiks. Kahes esimeses võrreldakse teemade kaupa ajaloolaste ja arheoloogide järeldusi eestlaste ja ristiusu kohta ning pannakse rõhk esinevate

¹⁵ **H. Valk.** About the transitional period in the burial customs in the region of the Baltic Sea. – *Culture Clash or Compromise. The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD.* Acta Visbyensia XI. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th 1996. Toimetaja: N. Blomkvist. Visby 1998, lk 237

¹⁶ **Valk** 1998, lk 237

arvamuste erisusele. Kuigi teavet eestlaste ja ristiusu kohta 12. sajandil pole palju, on sellegipoolest vajadus teemat kitsendada. Seetõttu on töös tutvustatud eestlaste ja ristiusu ajalugu 12. sajandil õigeusu ja katoliku kontaktide valguses.

Esmalt uuritakse idakiriku mõju Eestis. Vaadeldakse võimalikke kontakte Bütsantsiga ning seejärel Vana-Vene aladega. Teises peatükis pööratakse pilk idast läände ning püütakse mõista, millised Eestist läänes asuvad alad mõjutasid Soome lahe lõunakaldal toimuvat enim. Uuritakse nii misjoni- ja sõjaretki Eesti alale kui ka Lääne-Euroopale omaseid esemeid Eesti territooriumil. Kolmas peatükk on historiograafilise loomuga. Seal tutvustatakse eelnevas kahes peatükis ilmnunud erinevate seisukohtade võimalikke põhjuseid uurimismetodoloogias lähtuvalt.

Historiograafia

Eesti ristiusustamine on kahtlemata väga suure tähtsusega, ent kuni viimaste kümnenditeni on seda suhteliselt tagasihoidlikult uuritud. Põhjuseid võib näha nii eestlaste madalas haridustasemes 19. sajandil kui ka Nõukogude Liidu peaaegu igasugust religiooniga seonduvat teematikat taunivas okupatsioonis 20. sajandi teises pooles. Ent ka Eesti Vabariigi iseseisvusperioodil 1920.–1930. aastatel ei leidnud kristluse tulek eestlaste hulka laiapõhjalist kajastamist. Ristiusustamise teemat on tol perioodil põgusalt puudutatud Hans Kruusi eestvedamisel välja antud „Eesti ajaloo“ esimeses köites¹⁷ ning Olaf Sildi¹⁸ töödes. Murrang kristianiseerimisperioodi uurimises toimus Eesti teadlaste jaoks alles 1990. aastatel, mil pärast taasiseseisvumist taastusid kontaktid ka lääneriikidega, kus ristiusustamise uurimine oli juba hoopis uuele tasemele jõudnud. Viimasest tõigast lähtuvalt ei anta siinkohal ülevaadet teema käsitlemise enam kui 150-aastasest ajaloost, vaid valdavalt piirduakse kahe viimase aastakümnega, mille jooksul on toimunud märkimisväärne nihe kristianiseerimisperioodi uurimises. Samuti on enamasti välja toodud vaid käesolevas töös kasutatud leidnud uurijad ja nende teosed.

¹⁷ Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Peatoimetaja: H. Kruus. Tartu 1936

¹⁸ **O. Sild**. Kas hommiku poolt tuli ristiusulisi mõjusid paganausuliste eestlastele? – *Usuteadusline Ajakiri*, nr 3–4. Tartu 1931/1932, lk 101–116; **O. Sild**. Eesti kirikulugu: vanimast ajast olevikuni. Tartu 1938

Kuni 1960. aastateni uuriti Euroopas ristiusustamise ajalugu pea eranditult vaid kirjalike allikate põhjal. Murdeliseks sündmuseks sai 1967. aastal toimunud Visby sümposium, kus avaldati mõtteid arheoloogia kaasamisest kristianiseerimisprotsessi uurimisse. Ideed realiseerusid 1980. aastatel, mil Rootsi arheoloog Anne-Sophie Gräslund alustas kristianiseerimise uurimist matuste põhjal.¹⁹ Kuigi Eesti teadlasteni jõudis taoline lähenemisviis peamiselt 1990. aastatel, oli kristluse algusaegu uuritud ka varem. Siinses töös peatutakse varasematel käsitlustel aga vaid põgusalt.

1990. aastatel alustati Läänemereruumis toimunud kristianiseerimisprotsessi senisest aktiivsemat uurimist. Eriti just möödunud sajandi viimastel aastatel hakkas järgemööda ilmuma konverentsi- ja artiklikogumikke, millest mitmed on Läänemereruumi kristianiseerimise uurimisel siiani väga väärtuslikud. Varasematest kogumikest on mainimist väärt kaheköiteline „Rom und Byzanz im Norden“,²⁰ kuhu on koondatud artiklid Läänemereruumi autoritelt katoliku ja õigeusu mõjude kohta põhjamaades. Teine samuti oluline sari on „Culture Clash or Compromise?“, mis koondab endas erisuguseid töid, muuhulgas ka mitmete Eesti arheoloogide ja ajaloolaste poolt. Osad neist koosnevad samanimelise projekti raames toimunud sümposiumite materjalidest,²¹ teised on üksiktemale pühendatud teosed.²²

Eesti ristiusustamise uurimisel on möödapääsmatu uurida samal ajal ümberkaudsetel maadel toimunut ning vaadata, millised olid nende alade kontaktid Eestiga. Vastavate teemadega on tegelenud Taani päritolu baltisakslane Paul Johansen,²³ väliseestlane Peep Peter Rebane²⁴ ja

¹⁹ Valk 1998, lk 238 ja refereeringud lk 247

²⁰ Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band I, II. Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25. September 1994. Väljaandja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1997 ja Stuttgart 1998 (edaspidi viidatud kui *RUBIN I* ja *RUBIN II*)

²¹ Näiteks: Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996. Koostaja: N. Blomkvist. Visby 1998

²² Näiteks: **M. Mägi**. At the crossroads of space and time: graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. CCC Papers 6. Tartu 2002

²³ Kogumik Paul Johanseni töödest: **P. Johansen**. Kaugete aegade sära. Koostaja: J. Kivimäe. Tartu 2005

²⁴ Näiteks: **P. P. Rebane**. Denmark, the Papacy and the Christianization of Estonia. – *Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione dell' VIII centenario della chiesa in Livonia (1186–1986)*. Roma, 24–25 Giugno 1986. Città del Vaticano 1989, lk 171–201

Eesti ajaloolane Enn Tarvel,²⁵ kes kõik on uurinud Eestiga seotud Taani poliitikat 11.–13. sajandil. Johansen on lisaks kajastanud kõikvõimalikke Eesti keskaja ja linnade asustuslooga seotud aspekte, ent siinse töö seisukohalt olulisimad on tema uurimused Liivimaa avastamisest ja Tallinna varasest ajaloost. Enn Tarvel on samuti väga laia haardega uurija ning tema teemad varieeruvad muinasajast lähiajalooni. Kontakte aladega Eestist nii idas kui ka läänes on müntide põhjal vaadelnud ka numismaatik Ivar Leimus.²⁶ Kui eeltoodud uurijad on suunanud pilgu eelkõige Eestist läände, siis Anti Selarti²⁷ töödes kajastatakse suhteid Vana-Vene aladega.

Eestist väljaspool on kristianiseerimisprotsessidele laiemas Läänemereruumis palju tähelepanu pööranud Nils Blomkvist,²⁸ kitsamalt Ida-Euroopa ristiusustamisega on tegelenud Alexander Musin.²⁹ Blomkvist on valdavalt lähtunud kirjalikest allikatest ning Musin peamiselt arheoloogilisest materjalist, seetõttu on nende lähenemisviisid täiesti erinevad. Nimetatud uurijatega seotult on oluline mainida ka Evald Tõnissoni,³⁰ kes on kirjutanud Eesti muutumisest Lääne tsivilisatsioonile vastavaks ning Andris Šnēd,³¹ kes on sarnaselt uurinud Lätis toimunut. Kindlasti tuleb mainida ka Marek Tamme,³² kes on avaldanud mitmeid töid Liivimaa „avastamise“ kohta ning tutvustanud neis uue piirkonna integreerimist Euroopasse.

²⁵ **E. Tarvel.** Taani idapoliitika 11.–13. sajandil. – *Kui vana on Tallinn? 13. mail 2004 toimunud konverentsi ettekanded ja diskussioon. Tallinna Linnaarhiivi toimetised, nr 8.* Tallinn 2004, lk 44–63. Lisaks on siinses töös relevantne ka: **E. Tarvel.** Mission und Glaubenswechsel in Estland und Livland im 11.–13. Jahrhundert aufgrund sprachlicher Quellen. – *RUBIN II.* Väljaandja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 57–67

²⁶ **I. Leimus.** Millenniumi murrang. North goes West. – *Tuna I,* 2007, lk 27–53

²⁷ **A. Selart.** Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert. Köln 2007

²⁸ **N. Blomkvist.** The discovery of the Baltic: the reception of the Catholic world-system in the European north (AD 1075–1225). Leiden–Boston 2005

²⁹ **A. Musin.** The Christianisation of Eastern Europe in the Archaeological Perspective. – *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund: internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch-Gladbach.* Väljaandjad: O. Heinrich-Tamáska jt. Regensbrug 2012, lk 497–518

³⁰ **E. Tõnisson.** Estland und die Europäisierung. – *Culture Clash or Compromise. The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD.* Acta Visbyensia XI. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th 1996. Toimetaja: N. Blomkvist. Visby 1998, lk 37–43

³¹ **A. Šnē.** The Emergence of Livonia: The Transformations of Social and Political Structures in the Territory of Latvia during the Twelfth and Thirteenth Centuries. – *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier.* Koostaja: A. V. Murray. Aldershot 2009, lk 53–71

³² **M. Tamm.** Liivimaa leitamine: Ida-Baltikumi religioosne ja geograafiline kujutamine 13. sajandi esimesel poolel: analüütiline ülevaade. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn 2009, viited lk 5

Eesti ja Läänemere ruumi kristianiseerimise uurimisega on tihedalt seotud teemadering, mis ajast ja mille kaudu on võimalik näha kontakte ristiusuga. Viimast on valdavalt uuritud arheoloogide poolt, nimelt matmiskombestiku ja esemelise ainese kaudu, ent suurem osa uurijatest on rohkemal või vähemal määral kaasanud ka kirjalikke allikaid. Matmiskombestiku uurimisega on juba Eesti okupatsiooniperioodil tegelenud Jüri Selirand,³³ kes vaatles tollaseid matmiskombeid ning arutles ka ühiskondlike ja religioossete muutuste ehk ristiusu võimaliku leviku üle. Siiani tegutsevatest arheoloogidest on käesolevas töös enim kasutust leidnud Heiki Valgu³⁴ ja Marika Mägi³⁵ uurimused. Valk on peamiselt tegelenud Eesti kaguosaga ning keskaegsete külakalmistutega, Marika Mägi põhiline uurimisteema on Saaremaa ajalugu viikingiajast keskajani. Paralleelide tõmbamiseks on kasutust leidnud mitmed ümberkaudsete alade arheoloogide tööd, välja tasub tuua Läti ajaloolane Roberts Spirģis,³⁶ kes on uurinud liivlaste ajalugu 10.–13. sajandil nii arheoloogia kui ka kirjalike allikate põhjal ning leidnud, et Väina alamjooksu elanikud olid suures osas õigeusklikud, ning Rootsi varaseid kristianiseerimisetappe käsitlenud Bertil Nilsson³⁷ ja Linn Lager.³⁸

Olulise teemana on siinses töös esile tõstetud ka õigeusu ja katoliku kiriku erinevuse küsimus, täpsemalt kas 11.–12. sajandil oli tegu erinevate konfessioonidega ning kuidas see ristitavaid alasid mõjutas. Küsimuse puhul on eelkõige kasutust leidnud välismaiste autorite tööd. Jukka Korpela³⁹ ja Paula Purhonen⁴⁰ on uurinud Soome ristiusustamist ning esitanud küsimuse, kas

³³ **J. Selirand.** Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgkamise perioodil, 11.–13. sajand. Tallinn 1974

³⁴ Näiteks: **H. Valk.** Christianisation in Estonia: A Process of Dual-Faith and Syncretism. – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300.* Koostaja: M. Carver. Woodbridge 2003, lk 571–579

³⁵ Näiteks: **Mägi** 2002

³⁶ **R. Spirģis.** Archaeological Evidence on the Spread of Christianity to the lower Daugava Area (10th–13th Century). – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I.* Koostaja: M. Salamon jt. Krakow-Leipzig-Rzeszow-Warszawa 2012, lk 689–712

³⁷ **B. Nilsson.** Early Christian Burials in Sweden. – *Christianizing Peoples and Converting Individuals.* International Medieval Research, vol 7. Koostajad: G. Armstrong, I. N. Wood. Turnhout 2000, lk 73–82

³⁸ **L. Lager.** Runestones and the Conversion of Sweden. – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300.* Koostaja: M. Carver. Woodbridge 2003, lk 497–507

³⁹ **J. Korpela.** Die Christianisierung der finno-ugrischen Peripherie Europas: Zwei Theorien und angenehme Tatsachen. – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I.* Koostaja: M. Salamon jt. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, lk 275–285

⁴⁰ **P. Purhonen.** East and West in Early Finnish Christianity. – *RUBIN I.* Väljaandja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1997, lk 373–387

sealse kristluse puhul oli tegu pigem ida- või läänesuunalise mõjuga, Venemaa puhul on teemat lahanud juba eelnevalt mainitud Alexander Musin.⁴¹

Eelkõige viimase kümnendi jooksul on palju hakatud tähelepanu pöörama ka paganlike rahvaste kujutamisele ning sellele, kuidas nad ise võisid kristianiseerimist ja ristiusku mõista. Nii on Tiina Kala⁴² uurinud Liivimaa elanike ja ristiusustajate kujutamist ning Linda Kaljundi⁴³ kirjutanud Läänemereruumiga seotud misjonikroonikatest ning seal tutvustatud kohalike rahvaste kuvandist. Samasse sobitub ka Andris Šnē⁴⁴ töö, mis põhineb kohalike kujutamisel Henriku kroonikas.

Mainimata ei saa jätta ka temaatilisi kogumikke, mis on pühendatud kultuurikontaktidele ja –konfliktidele ning allikakriitikale. Esimesega seotult on paljud uurijad näinud mittekristlike elanike vabatahtlikke ja vägivaldseid kontakte kui teatavat kultuuride kokkupõrget, suur osa vastava teemaga seotud tööd on koondatud kahte kogumikku.⁴⁵ Teiseks on kristianiseerimise uurimisel möödapääsmatu ristsõja- ja misjonikroonikate kasutamine ning seetõttu on nende analüüsimisele samuti ohtralt rõhku pandud. Eestlaste ajaloo uurimisel on viimastest tähtsaim kogumik „Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier“,⁴⁶ milles analüüsitakse põhjalikult Henriku „Liivimaa kroonikaga“ seotut. Mitmed neis kogumikes ilmunud uurimused on leidnud rakendust ka käesolevas magistritöös.

⁴¹ **A. Musin.** Two Churches or two Traditions: Common Traits and Peculiarities in Northern and Russian Christianity before and after 1054 AD through the Archaeological Evidence. A View from the East. – *RUBIN II*. Koostaja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 275–295

⁴² Näiteks: **T. Kala.** Vana-Liivimaa neofüüdid ja nende naabrid katoliiklike ristiusustajate pilgu läbi. – *Kleio. Ajalookultuuri ajakiri*, 2(20), 1997, lk 3–8

⁴³ Näiteks: **L. Kaljundi.** Waiting for the Barbarians: The Imagery, Dynamics and Functions of the Other in Northern German Missionary Chronicles, 11th–Early 13th Centuries. Magistritöö. Tartu 2005. [<http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/576/kaljundi.pdf?sequence=5>] (02.03.2014)

⁴⁴ **A. Šnē.** The Image of the Other or the Own: Representation of Local Societies in Heinrici Chronicon – *The Medieval Chronicle VI*. Koostaja: E. Kooper. Amsterdam–New York 2009, lk 247–260

⁴⁵ Cultural Encounters during the Crusades. Koostajad: K. V. Jensen jt. University Press of Southern Denmark 2013; The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier. Koostaja: A. V. Murray. Aldershot 2009

⁴⁶ Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia. Koostajad: M. Tamm jt. Ashgate 2011

1. Idakirik Eestis

Eesti asukoht Läänemere idakaldal on mõjutanud ala saatust läbi tuhande aasta. Kuigi paljude eurooplaste jaoks põhjas asuv ääreala, on sinne territoorium ligikaudsetele rahvastele alati paeluv olnud. Olulisimad põhjused on Eesti pikk rannajoon, sellega seotult ala oluline roll kaubavahetuses ja Eesti kui ida-lääne piiriala. Sellisena on territoorium huvipakkuvaks nii idas kui ka läänes paiknevatele rahvastele ning paratamatult on Eestis segunenud mõlemas suunas laiuvate riikide ja rahvaste iseloomulikud jooned. Kahtlemata oli sinne ala ka muinasaja lõpul ja ajaloolise aja alguses ühenduseks katoliikliku lääne ja õigeuskliku ida vahel ning omas elemente nii ühest kui teisest. Kuigi on korduvalt arutletud, et eestlaste ristimine võis toimuda nii ida- kui läänenaabrite juures,⁴⁷ ei ole senini vähemalt siinse töö autori arvates ammendavat lahendust pakutud. Käesolevas peatükis üritataksegi valgust heita erinevatele seisukohtadele küsimuses, kui suur ja millise iseloomuga oli õigeusu kiriku mõju eestlaste tavadele ja arusaamadele 12. sajandil.

1.1 Kontaktid Bütsantsiga

Kui Kiievi-Vene vürst Vladimir Püha 988. aastal ristiusu vastu võttis, tegi ta seda teatavasti Ida-Rooma⁴⁸ keisririigile omases vormis. Kuigi tol hetkel ei olnud veel ametlikult toimunud katoliku ja õigeusu kiriku lahknemist – üldlevinud dateeringu kohaselt juhtus see alles 1054. aasta⁴⁹ suure skismaga – oli sisuliselt tegu kahe erineva kristliku vooluga ning suund, mille Vladimir omaks võttis, lähtus Bütsantsist. Seega enne, kui tuleb juttu geograafiliselt idasuunalistest *resp.* Vana-Vene riikide poolsetest õigeusu mõjutustest, on otstarbekas lühidalt peatuda ka küsimusel, kas ja kui suur oli idakiriku tuumikalalt Bütsantsist lähtuv mõju.

⁴⁷ Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Toimetaja: A. Selart. Tartu 2012, lk 28

⁴⁸ Siinse töös on termineid *Ida-Rooma keisririik* ja *Bütsants* kasutatud sünonüümselt.

⁴⁹ 1054 on kokkuleppeline, leidub ka seisukohti, mille põhjal toimus sel aastal vaid Konstantinoopoli patriarhi ja Rooma paavsti üksteise kirikuvande alla panemine ning kiriku ja selle õpetuste sisulist lahknemist veel ei kaasnenud. Samuti on skisma toimumist keskaegsetes kirjutistes ka varasemasse ja hilisemasse aega paigutatud. **A. Bayer.** Das sogenannte Schisma von 1054. – *Vom Schisma zu den Kreuzzügen 1054–1204*. Väljaandjad: P. Bruns, G. Gresser. Paderborn–München–Wien–Zürich 2005, lk 27–39

Kuigi 11.–12. sajandiks oli Bütsants minetanud oma varasema hiilguse, oli kuni 12. sajandi lõpukümnenditeni sellegipoolest tegu arvestatava riigiga, mis võinuks soovi korral laiendada muuhulgas ka oma religioosset mõju.⁵⁰ Ometigi ei olnud erinevalt katoliku kirikust Ida-Rooma keisririik ka oma hiilgeaegadel viimasest ülemäära huvitatud. Ühe põhjendusena on pakutud Bütsantsi kiriku soovimatust saata vaimulikke võõrale ja kaugele maale võimalikku surma.⁵¹ Selles punktis oli tegu põhimõttelise erinevusega ida ja lääne kiriku vahel. Vastupidiselt õigeusu kiriku alalhoidlikkusele oli 11. sajandil toimunud katoliku kiriku teoloogias oluline nihe, mille tulemusena hakati varasemast enam ülistama religiooni nimel hukkumist ehk märtrisurma.⁵² Samal ajal kui Ida-Rooma keisririigi vaimulikud soovisid esmalt luua kauba- ja poliitilisi kontakte ning alles seejärel kaaluda tihedamate sidemete sisse seadmist ning oma vaimulike võõrsile läkitamist,⁵³ õilistas katoliiklus teataval määral mõtlematut, aga kahtlemata üllast usu levitamist igal võimalikult viisil. Kuigi võrreldes katoliku kirikuga on just idakirikule omane pühaku- ja sellega seonduvalt ka märtrite kultus, siis II aastatuhande alguseks oli õigeusu kirik ettevaatlikuks muutunud ning erinevalt läänekristlusest ei soovinud oma liikmeid ohtu seada.

Teise Bütsantsi kirikule iseloomuliku joonena on välja toodud, et nende nõudmised vastritutute kommetele ja kristliku õpetuse järgimisele olid rangemad kui katoliku kiriku omad.⁵⁴ Kuna 12. sajandi keskpaigani võib välistada *Schwertmissioni* mittekristlikele aladele,⁵⁵ ei saanud toimuda ka vägivaldset ristosõja-laadis vallutust paganlike rahvaste pöörduma sundimiseks. Ent mittekristlikke indiviide, kes oleksid vabatahtlikult vastu võtnud paindumatu ning rangete tingimustega täiesti uue religiooni, ei olnud arvatavasti lihtne leida. Huvipakkuv on siinkohal seik, et Bütsantsi religiooni on nähtud kui jääka ja kõrvalkallete osas paindumatut, ehkki põhjapoolses Euroopas, näiteks Loode-Venemaal ja Liivimaa aladel on

⁵⁰ **P. Stephenson.** Byzantium transformed, c. 950–1200. – *Medieval Encounters 10, 1–3*, 2004, lk 186–187

⁵¹ **M. Salamon.** Byzantine Missionary Policy. Did it exist? – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I.* Koostajad: M. Salamon jt. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, lk 43

⁵² **K. V. Jensen.** Cultural Encounters and Clash of Civilisations. Huntington and Modern Crusading Studies. – *Cultural Encounters during the Crusades.* Koostajad: K. V. Jensen jt. Odense 2013, lk 19

⁵³ **Salamon** 2012, lk 47-48

⁵⁴ **Salamon** 2012, lk 48

⁵⁵ Murranguliseks oli Clairvaux' Bernardi poolt 1147. aastal Frankfurdi riigipäeval peetud kõne, kus esmakordselt kutsuti üles astuma mõõgaga vastu paganlikele vendidele. Nimetatud ettevõtmine sai heakskiidu ja Püha maa ristosõjaga võrdse indulgentsi ka paavst Eugenius III-lt. **C. Tyerman.** Jumala sõda. Ristosõdade uus ajalugu. Tallinn 2010, lk 602

idakiriku nõudeid vähemalt matmiskommete osas peetud oluliselt leebemaks kui katoliku omi.⁵⁶ Selle vastuolu tõenäoliseks põhjuseks oli ühtsuse puudumine õigeusu kiriku sees.

Kolmanda puuduliku misjoni põhjusena Bütsantsis on toodud soovi rõhuda esmajärjekorras kristlaskonna sisemisele kaitstusele: selle asemel, et võidelda barbaritega võõrastel aladel, üritati vältida apostaasiat ja piirata hereesiat juba õigeusu kiriku rüppe kuuluvates piirkondades.⁵⁷ Viimane läheb kokku ka katoliku kiriku 12. sajandile eelnenud ajaga, mil esmatähtsaks peeti ristiinimeste kaitset kristlikus maailmas ning alles 12. sajandi keskpaigas lisati kaitsesõja mõistele ka potentsiaalse ohu ehk paganate rünnaku vältimine.⁵⁸ Viimast peeti eriti oluliseks katoliikliku maailma äärealade puhul, näiteks Põhja-Euroopas.

Eelnevalt toodud Maciej Salamoni seisukohtadele sooviks käesoleva töö autor lisada ka neljanda ja sealjuures igati pragmaatilise põhjuse. Nimelt kui katoliku kirik oli end sirutanud üle suurema osa Euroopa ning omas mõjuagente peaaegu kõikjal, oli Bütsants piiratud Kagu-Euroopaga ning kui Vene riigid välja arvata, ei olnud see põhjapoolsesse Euroopasse laienenud. Seega oli nende kannakinnitamine Läänemereruumis sedavõrd raskem, et kõige põhjapoolsemad tugipunktid olid oluliselt lõunapoolsematel aladel kui katoliku kirikul.

Kuigi ei Bütsantsi kiriku vaated ega geograafiline asend ei toetanud aktiivset ristiusu levitamist paganlikele aladele, on sellest hoolimata andmeid, mis tõendavad Ida-Rooma keisririigi mõjusid Läänemereruumis. Valdavalt on tegu esemeliste mõjutuste ja Bütsantsis levinud kunsti jäljendamisega Põhjamaades. Ida-Rooma keisririigile omased mõjud Põhja-Euroopas on võimalik jagada kaheks: ühed on otse Bütsantsist saabunud ning teised on mõne teise piirkonna, näiteks Vana-Vene, Itaalia, Saksa-Rooma kaudu vahendatud.⁵⁹ Kuigi kõik allikad on kas katkendlikud või küsitavad, tasub neid enne teemaga jätkamist siiski põgusalt uurida.⁶⁰

⁵⁶ Purhonen 1997, lk 386

⁵⁷ Salamon 2012, lk 46

⁵⁸ Tyerman 2010, lk 602

⁵⁹ S. H. Fuglesang. Theories on Byzantine Influence in Scandinavia. – *RUBIN I*. Koostaja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1997, lk 35

⁶⁰ Bütsantsi misjoni ajalugu Euroopas on käsitletud: S. A. Ivanov. Vizantiskoje missionerstvo. Možno li sdelat iz "varvara" hristianina? Moskva 2003

Esimeseks Bütsantsi mõjusid kajastavaks allikate kompleksiks Skandinaaviamaades peetakse teatud esemete esinemist haudades ning peit- ja aardeleidudes. Lisaks ristripatsitele, mida valdavalt peetakse Vene päritolu olevaks,⁶¹ arvestatakse otseselt Bütsantsist pärinevate esemete hulka näiteks hõbelusikad, glasuuritud keraamilised munad ning elevandiluust kammid.⁶² Lihtsamini tõlgendatavatest leidudest on ainuüksi Eestist leitud 200 Bütsantsi hõbemünti, teistelt Läänemerepiirkonna aladelt, eriti aga Ojamaalt, on neid veel enam.⁶³ Kuigi bütsantsipäraseid esemeleide on Läänemerd ümbritsevatelt aladelt mitmeid, on nende otsetee Bütsantsist Ida-Baltikumi kahtluse alla seatud. Jukka Korpela on uurinud Bütsantsi esemete levikut Soomes ning leidnud, et need ei viita mingil moel otsesele kontaktile Ida-Rooma keisririigiga ega isegi mitte Vene riikidega, vaid on pelgalt märk ida-lääne kaubakontaktidest ning suure tõenäosusega ringiga hoopis Skandinaaviamaadest ida poole tagasi jõudnud.⁶⁴ Kuigi Korpela seisukohta ei saa täielikult tõestada, ei saa seda kindlasti ka ümber lükata. Arvatavasti on Bütsantsi esemed suuremas osas jõudnud Põhja-Euroopasse kaubavahetuse kaudu, ent ilmselt on olnud ka üksikuid otsekontakte.

Esemeleidudele täienduseks on püütud vaadelda ka Bütsantsile omase kunsti esinemist Põhja-Euroopas.⁶⁵ Viimase puhul on arheoloog ja kunstiajaloolane Signe Horn Fuglesang leidnud, et tegu oli matkitud kunstiga,⁶⁶ eriti aastatuhandevahetuse paiku, mil Saksa-Rooma keisririigis olid tugevad Bütsantsi mõjud.⁶⁷ Seega ka kunsti ja arhitektuuri puhul on mitmete uurijate arvates olnud tegu pigem kaudsete ja juhuslike kontaktidega, mis jõudsid põhjapoolsesse Euroopasse Kesk-Euroopast või Vana-Vene riikidega toimunud kaubasuhete tõttu. Samuti on Fuglesang põhjalikult uurinud Norrast leitud 9. sajandisse dateeritud Hoeni aardeleidu, millesse kuuluvate esemete puhul oletab ta peaaegu eranditult vaid Skandinaavia päritolu.⁶⁸ John H. Lind aga analüüsib kriitiliselt seniseid seisukohti – kaasa arvatud Fuglesangi omi –

⁶¹ **I. Leimus.** Läänemere kristlikud paganad. – *Tuna* 4, 2009, lk 8

⁶² **P. Beskow.** Byzantine Influence in the Conversion of the Baltic Region? – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300.* Koostaja: M. Carver. Woodbridge 2003, lk 560

⁶³ **Korpela** 2012, lk 277

⁶⁴ **Korpela** 2012, lk 277

⁶⁵ **Fuglesang** 1997, lk 35–58

⁶⁶ **Fuglesang** 1997, lk 55

⁶⁷ **Beskow** 2003, lk 561

⁶⁸ **J. H. Lind.** Darkness in the East? Scandinavian scholars on the question of Eastern influence in Scandinavia during the Viking Age and Early Middle Ages. – *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea. Black Sea Studies 15.* Toimetajad: L. Bjerg jt. Aarhus 2013, lk 343

Bütsantsi mõjude osas ning leiab, et mõjude eitajad on tihti need, kes pelgalt peavad Euroopa mõju tõenäolisemaks.⁶⁹ Sellega seoses viitab ta kõnealusel artiklis mitmetele 11. sajandi Rootsist leitud ruunikividele, kus on kasutatud Bütsantsile ja Vana-Venele omaseid väljendeid, mis annavad tunnistust võrdlemisi tihedatest suhetest Ida-Rooma keisririigiga.⁷⁰ Samal seisukohal on ka Carl F. Hallencreutz, kes samuti tutvustab kontakte Bütsantsiga ruunikivide põhjal.⁷¹

Bütsantsi mõjude osas Skandinaavias on uurijad siiani lahkavamustel. Mitmed leiavad, et mõjud on ainuüksi pika vahemaa tõttu kesised olnud ning kui ka midagi on põhjapoole jõudnud, siis teiste Euroopa riikide poolt vahendatuna. Ometigi leidub ka selliseid uurijaid, kes näevad, et Ida-Rooma keisririik on Põhja-Euroopa religioosset maastikut olulisel määral suunanud. Kahtlemata on mõju veelgi suurem Eestist geograafilisest idast saabuvate mõjutuste osas. Vene riigid asusid Liivimaale oluliselt lähemal ning olid lisaks Eesti ja Läti aladele tihedas kontaktis ka Skandinaaviaga. Seega on eestlaste asuala jäänud venelaste rännuteedele ning mõjud peaksid palju selgemalt esile tulema. Järgmistes alapeatükkides on lahatud erinevaid valdkondi, milles õigeusu mõjud väljenduvad, esmalt keelelisi ja seejärel kirjalikke allikaid ning viimaks arheoloogilist materjali.

1.2 Lingvistilised allikad

Traditsiooniliselt on teemaga süvitsi tegelevate ajaloolaste jaoks üheks esimeseks uuritavaks aspektiks kirjalikes ja suulistes allikates ilmnevad slaavi laensõnad eesti keeles. Selle lähenemisviisi puhul on võrreldud vene ja eesti keele vaimulikku sõnavara ning uuritud sealseid keelelisi ühisosi. Võimalikele kontaktidele viitavad lingvistilised laenud võivad olla kaheksa: häälikulised sõnalaenud ja tähenduslaenud.⁷² Erinevate sõnalaenude uurimisel on mitmed autorid järeldanud, et slaavi keeltest pärineb suur osa eesti keele kristlikust

⁶⁹ Lind 2013, lk 349

⁷⁰ Lind 2013, lk 348

⁷¹ C. F. Hallencreutz. What do the Runic Stones and Adam tell us about Byzantine Influences? – *RUBIN II*. Väljaandja: M Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 335–336

⁷² K. Ross, S.-E. Soosaar. Eesti vaimuliku sõnavara kujunemisest: veelkord ristimisest. – *Keel ja Kirjandus* 10, 2007, lk 771

terminoloogiast ning seega pidid esimesed kontaktid ristiusuga olema just õigeusu kiriku poolt.

Slaavi keelemõjude üks innukamaid pooldajaid on olnud Oskar Loorits, kes leidis, et vene keelest on soome-ugri keeltesse jõudnud nii häälikulisi sõnalaene kui ka tähenduslaene.⁷³ Eesti, soome, läti ja leedu keeltes on tõepoolest terve rida kiriku ja religiooniga seonduvaid sõnu, mis tunduvad pärinevat vene keelest.⁷⁴ Näiteks eestikeelne sõna *rist*⁷⁵ (*cross*, *Kreuz*): vene keeles *krest*, soome keeles *risti*, läti keeles *krusts*, leedu keeles *kryžius*. Kuigi Loorits nägi suurt osa religiooniga seotud sõnadest vene keelest lähtuvat, on paljud autorid sellise tõlgendusviisi ümber lükanud. Ühe levinud põhjendusena on toodud sõnade ülevõtmine kultuurilaenuna, sest on olnud vajadus anda nimi uuele nähtusele. Jukka Korpela toob siin näiteks sõna *papp*: soomlastel puudus varasem kokkupuude selliste vaimulikega, neil endil sarnast isikut polnud, aga kuidagi oli vaja teda nimetada; sellest tulenevalt võeti sõna *papp* vene keelest üle.⁷⁶ Sarnase paralleeli on Enn Tarvel toonud sõna *raamat* puhul, mis tähistas pikka aega igasugust kirjalikku teksti.⁷⁷ Nii sõnade *raamat* kui ka *papp* puhul oleks seega tegu pigem kultuurilaenuga, mitte otseselt religiooni levikule viitava laensõnaga.

Sarnane arusaam on ka keeleteadlane Tiit-Rein Viitsol, kes seostab mitmeid sõnu hoopis saksa laenudega. Näiteks sõna *pagan* puhul on Viitso järeldanud ladina keele mõju, mis on eesti keelde jõudnud sakslaste kaudu, sest Henriku kroonikas kasutatakse kõnealust terminit⁷⁸. Samas puudub igasugune etümoloogiline selgitus.⁷⁹ Lugu on sarnane ka eelmainitud sõnaga *papp*, milles taaskord ei nähta slaavi mõju, vaid ainult sakslaste oma, kellelt ka venelased ise antud termini olevat saanud.⁸⁰ Siinse töö autorile tunduvad Viitso järeldused aga liiga hüpoteetilised ja kaugeleulatuvad.

⁷³ O. Loorits. Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten. – *Issanda kiriku tööpõllul. Koguteos*. Uppsala 1962, lk 200–218

⁷⁴ E. Anderson. Early Danish Missionaries in the Baltic Countries. – *Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione dell'VIII centenario della chiesa in Livonia (1186–1986)*. Roma, 24–25 Giugno 1986. Città del Vaticano 1989, lk 246

⁷⁵ Lisaks sõnale *rist* on vene keele laensõnadeks peetud muu hulgas ka sõnu *papp*, *raamat*, *kirik*. Tarvel 1998, lk 57–67

⁷⁶ Korpela 2012, lk 279

⁷⁷ Tarvel 1998, lk 59

⁷⁸ Siinkohal on silmas peetud Henriku eestikeelset üleskirjutust “*Laula! Laula! Pappi*”. HCL XVIII, 8

⁷⁹ T.-R. Viitso. Pagan, põrgu ja papp: kolm kristlikku terminit. – *Keel ja Kirjandus* 11, 2006, lk 897

⁸⁰ Viitso 2006, lk 901

Arutelu on tekkinud ka sõna *ristima* puhul ning mitmel erineval põhjusel. Esiteks sõna päritolu, mis võis olla nii slaavi keeltest (*krest, krestit*) kui ka saksa keelest, viimase puhul aga mitte sõnast *Kreuz*, vaid tüvest *Christen*.⁸¹ Kõnealust suunda on innukalt pooldanud Enn Tarvel, aga ka Tiit-Rein Viitso, kes on mõlemad rõhutanud sakslaste ja saksa keele ainumõju vaimulikule sõnavarale. Kaaluka vastuargumendina on aga toodud, et kui mitmetes teistes keeltes (ladina *baptizo*, saksa *taufen*) tähistab sõna *ristima* esimest sakramenti ehk ristimist, mida on üldiselt seotud vette kastmise, veega piserdamise või muu sarnasega, siis eesti keeles taoline konnotatsioon puudub ning levinuim on sõna sidumine risti või Kristusega.⁸² Seetõttu on järeldatud, et sõna *ristima* ei jõudnud eestlaste kõnepruuki sakslastega, vaid on slaavlaste mõjutus, kelle jaoks sõnal *krestit* (*ristima*) on samuti eelkõige ristiga seotud tähendus nagu ka eesti keeles.⁸³

Arvatavasti ei ole võimalik kindlalt öelda, milliselt geograafiliselt suunalt pärinevad suurimad mõjutused kristliku sõnavara osas, ent käesoleva töö autori arvates tundub vähemalt ühe põhitermini, ristimise, puhul olevat põhjust pidada õigeks idapoolset päritolu. Samuti võib ka kultuurilaenude nagu *raamat* ja *papp* puhul väita, et kuigi need ei pruugi viidata rahva õigeusu kombe järgi kristianiseeritusele, näitavad need sellegipoolest tihedaid kontakte idapoolsete ristiusustatud rahvastega.

1.3 Kirjalikud allikad

Õigeusu ja katoliku kiriku suhete üle on ajalookirjanduses palju diskuteeritud ning nii kirjalikud allikad kui ka arheoloogia väidavad kindlalt, et 11.–12. sajandil olid eestlastel tihedad suhted nii ida- kui läänepoolsete aladega. Küsimuseks jääb aga nende kontaktide stabiilsus ja iseloom. Koos Skandinaaviamaade ja Vana-Venega moodustasid Läänemere idaosa alad ühtse kultuurilise areaali,⁸⁴ millevahelised kontaktid olid küll eripalgelised, ent sellest hoolimata üsna järjepidevad. Antud juhul on küsimuseks Eesti suhted idapoolsete aladega: kui stabiilsed ja millise iseloomuga need olid, missugused olid alluvussuhted ja

⁸¹ Tarvel 1998, lk 59

⁸² Ross, Soosaar 2007, lk 782

⁸³ Ross, Soosaar 2007, lk 779

⁸⁴ Selart 2007, lk 22

üldisem eestlaste-venelaste vaheline poliitiline maastik. Seisukohad nendes küsimustes on väga kirjud, varieerudes Eesti ala täielikust sõltumatuses kuni Vene vürstiriikide võimu alla kuulumiseni.⁸⁵ Tõde on arvatavasti kusagil vahepeal.

Õigeusklike Vene vürstiriikide huvi Liivimaa vastu ilmneb sealsetes annaalides juba 11. sajandi alguses. Üheks esimeseks suureks sündmuseks on olnud Tartu (*Jurjev*) rüüstamine ja vallutamine ning kindluse rajamine Jaroslav Targa poolt, mis toimus 1030. aasta paiku.⁸⁶ Nii varased ja üleüldse 11. sajandisse jäävad kinnitatud teated mõne katoliikliku ala ambitsioonidest Eestis puuduvad. Esimeseks katoliiklaste sihipäraseks ürituseks Eestisse võib pidada alles 12. sajandi kolmandal veerandil toimunud munk Fulco nimetamist Eestimaa piiskopiks.⁸⁷ Muidugi ei tähenda asjaolu, et kirjalikud allikad 1160. aastatele eelnevast ajast kindlaid andmeid ei anna, seda, et läänepoolsete alade vallutusi eestlaste maal ei võinuks olla, ent hetkel olemasolevate allikate valguses tundub, et õigeusklikud on olnud innukamad oma valdusi laiendama ja ehk selle käigus ka usku levitama. Samas ilmnevad ka mõned põhjused, mis lükkavad ümber õigeusu kui eestlaste hulgas levinud konfessiooni.

Esiteks tasub uurida, kas õigeusk ja katoliiklus olid tolleks ajaks eraldunud. Skisma toimumine paigutatakse kokkuleppeliselt 1054. aastasse ning kuigi aeglane eemaldumine oli alanud juba varem ning jätkus hiljem, ei saa ametlikust lahknemisest ehk kirikupeade üksteise kirikuvande alla panemisest enne 11. sajandi keskpaika rääkida.⁸⁸ Kas sellisel juhul üldse saab rääkida eraldi õigeusu ja katoliku mõjudest või peaks jääma pelgalt ristiusu mõjude käsitlemise juurde? Õpetuslikud erinevused kahe konfessiooni vahel olid märkimisväärsed ka kirikulõhele eelneval perioodil, ent pole teada, kas neid erinevusi tabas ka tavainimene või oli nende mõistmine vaid kõrgemalt haritud eliidi mängumaaks.⁸⁹ Pigem – kui üldse – tundub vaekauss teise suunas langevat. Viimanegi tundub küsitav, sest näiteks Nestori kroonikas ei ole skismat mainitud, järelikult pole sellele suurt tähtsust omistatud.⁹⁰ Kirjalike allikate autorid olid aga kahtlemata osa sellest haritud eliidist, kes võinuks olla suutelised konfessioonipiiride erinevusi

⁸⁵ Nende küsimuste ja teiste Vene ja Liivimaa suhete kohta: **Selart** 2007, lk 55 ja edasi.

⁸⁶ **A. Tvauri**. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustasajaloost. Tartu–Tallinn 2001, lk 215–220

⁸⁷ Fulco kohta pikemalt: peatükk 4.2

⁸⁸ Peatükk 1.1. **Bayer** 2005

⁸⁹ **Selart** 2007, lk 20

⁹⁰ **Beskow** 2003, lk 563

hindama. Kui isegi nemad neile tähelepanu ei pööranud, siis kindlasti polnud need olulised ka tavainimese jaoks.

Katoliku ja õigeusu lõhest rääkides pole vähetähtis ka asjaolu, et idakirikki ei olnud ühtne ning Bütsantsis ja Vana-Venes levivad uskumused erinesid üksteisest märkimisväärselt.⁹¹ Samas ei teinud Vana-Vene elanikud sellest probleemi ning vastastikuseid mõjutusi⁹² ja piirkondlikke eripärasid peeti normaalseks. Kui 11.–12. sajandil ei osanud (või ei pidanud oluliseks) eestlaste kristlikud naabrid, venelased ja skandinaavlased, konfessioone eristada, siis ei saa seda eeldada ka paganlikelt eestlastelt. Eelnevast hoolimata on mitmete teadlaste seisukoht, et 10.–11. sajandil katoliikluse ja õigeusu esindajad nägid üksteises skismaatikuid.⁹³ Kahe konfessiooni eraldiseisvust kinnitavad ka mõningad seigad Henriku kroonikast.

Neist kõige tähelepanuväärsem leidis aset 1208. aastal. Preestrid Alebrand ja Henrik suundusid Ümera jõe ümbrusesse lätlaste ristima; lätlaste olid küll rõõmuga nõus ristiusu vastu võtma, ent heitsid eelnevalt liisku, kas nad peaksid saama ristitud Pihkva venelaste või Riiaast saadetud ladinlaste poolt. Liisk langes ladinlaste kasuks ning nõnda mindi Riia kiriku alla.⁹⁴ Äsjatoodud lõigu põhjal on võimalik järeldada, et tegu oli kahe erineva konfessiooniga. Samas võib seda mõista ka kui erinevate võimukandjate maksualuseks muutumist. Lätlaste võisid pelgalt valida, kas nad hakkavad andamit maksma Pihkvale või Riiale ning religioonil ei pruukinud sellega mingit pistmist olla.

Konfessioonide erinemisele on pooltargumente ka vallutusjärgsest ajast. 13. sajandi teisest veerandist on teada paavst Honorius III kiri, kus on rõhutatud neofüütide ja õigeusklike läbikäimise ebasobivust, sest viimaste usku peeti vääraks ning arvati, et venelastega suheldes võiksid ka vastristitud valele teele sattuda.⁹⁵ Sellises sõnastuses ei saa küsimus olla ühe või teise ala maksukohuslaseks olemises, vaid konkreetses usuküsimuses: paavst ei ole pidanud

⁹¹ Selart 2007, lk 22–23

⁹² Mitmeid Skandinaavia pühakuid on austatud ka Vana-Venes, näiteks oli levinud Norra kuninga ja hilisema pühaku Olavi kultus. Taoline olukord püsis kuni 12. sajandi lõpuni, mil suur skisma tegelikkuses mõju avaldama hakkas. Nendest küsimusest ja teistest kattuvustest Skandinaavia ja Vana-Vene pühakute osas 10.–12. sajandil: **J. H. Lind**. The Martyria of Odense and a Twelfth-Century Russian Prayer: the Question of Bohemian Influence on Russian Religious Literature. – *The Slavonic and East European Review*. Vol. 68, nr 1. 1990, lk 1–21

⁹³ Selart 2007, lk 18–19

⁹⁴ HCL XI, 7

⁹⁵ Kala 1997, lk 6

õigeusu kombeid neofüütidele sobivaiks. Muidugi ei saa ka siinkohal välistada katoliku vaimulike hirne, mis on tekkinud kartuses, et ehk hakkavad vastristitud Riia kiriku asemel Vana-Vene vürstide poole hoidma, oli ju Henrik ka oma kroonikas öeldud, et sakslaste saabudes olid nii mõnedki liivimaalased juba õigeusu kombe järgi ristitud.⁹⁶

Pigem tundubki, et katoliiklaste seas ei tekitanud pahameelt mitte õigeusklike usukombed, vaid nende poolt pakutav konkurents. Henriku kroonikas ilmneb korduvalt, et venelasi on kritiseeritud ahnuse pärast ning mõistetud hukka nende soovimatust usku levitada.⁹⁷ Sarnane oli olukord ka vallutuseelisel ajal, mil Meinhard Liivimaale tuli. Nimelt oli Segebergi kloostriist saabunud vaimulik teadlik, et Väina jõe ümbruses asuvad liivlased on Polotski vürsti maksukohuslased. Kui Meinhard läks vürst Vladimirilt uurima, kas sellegipoolest tohivad nad alustada kiriku ehitamist ning liivlaste ristimist, ei näinud vürst selles midagi negatiivset.⁹⁸ Viimasest näitest tulenev seisukoht on uurijate seas valdav: õigeusklikke Vana-Vene vürste ei huvitanud Eesti ja Läti alal elanud rahvaste ristimine, vaid maksukogumine ning sõjaline ülemvõim.^{99, 100} Kui Polotski vürst oleks aga teadnud, et Liivimaale saabunud sakslased hakkavad siin ka poliitilist ülemlikkust taotlema, poleks arvatavasti ka ristimist ja kiriku ehitamist lubatud.¹⁰¹

Henriku kroonikat kasutades tuleb muidugi meeles pidada selle suurimat puudujääki: see on kirjutatud Saksa aladelt pärineva preestri poolt. Henrik ei kujuta olukorda mitte alati objektiivselt, vaid Saksa misjonäre ja ristosidijaid õigustavalt.¹⁰² Sellega koos käib ka äärmuslikult negatiivne suhtumine mitte ainult Läänemere idaosas elavatesse ristimata

⁹⁶ **Tõnisson** 1998, lk 41

⁹⁷ Näiteks: HCL XXVIII, 4. “/.../ vene ema, alati sigimatu ja viljatu, kes püüab alistada endale maid mitte Jeesuse Kristuse usus taassünni lootuses, vaid maksude ja saagi lootuses.”

⁹⁸ HCL I, 2–3; **Tarvel** 1998, lk 64

⁹⁹ Mõne uurija seisukoha järgi oli seegi huvi ebapüsiv ja ajutine. **M. Auns**. Acquisition of the acquired. – *Culture Clash or Compromise. The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD*. Acta Visbyensia XI. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th 1996. Toimetaja: N. Blomkvist. Visby 1998, lk 259

¹⁰⁰ **A. Selart**. Iam tunc...The Political Context of the First Part of the Chronicle of Henry of Livonia. – *The Medieval Chronicle, vol 5*. Amsterdam–New York 2008, lk 198–209; Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia. Koostaja: M. Tamm jt. Ashgate 2011

¹⁰¹ **C. S. Jensen**. The Early Stage of Christianisation in Livonia in Modern Historical Writings and Contemporary Chronicles. – *Medieval History Writing and Crusading Ideology. Studia Fennica Historica 9*. Toimetajad: T. M. S. Lehtonen jt. Helsinki 2005, lk 208

¹⁰² **A. Selart**. The Use and Uselessness of the Chronicle of Henry of Livonia. –, lk 346

rahvastesse,¹⁰³ vaid kuna kroonika on kirjutatud tellimustööna, ilmselt piiskop Alberti palvel,¹⁰⁴ siis on suhtumine vaenulik ka Taani ja Rootsi aladelt pärinevate katoliiklaste ja õigeusklike venelaste osas.¹⁰⁵ Vähetähtis pole ka asjaolu, et kroonika on kirja pandud Liivimaa vallutuse lõppjärgus, mil esimesena kirjeldatud sündmused jäid enam kui neljakümne aasta tagusesse aega ning millele Henrik ise ei olnud tunnistajaks.¹⁰⁶

Liivimaa kroonika puudujääke arvesse võttes tekib hoopis uus pilt Vene vürstide ja nende ristimishuvi osas. Kuigi pole kahtlust, et venelased tõepoolest kogusid maksu ja nõustusid teatud summa saamisel liivimaalaste linnuste piiramise lõpetama,¹⁰⁷ on Henriku negatiivne seisukoht kujundatud hoopis õigeusklike „reeturlikkuse“ pärast: Vene vürstid pakkusid liivimaalaste ristiusustamisel sakslastele konkurentsi ning seetõttu suhtuti neisse halvasti.¹⁰⁸ Seega ei olnud Henriku vastumeelsus õigeusklike osas tingitud mitte murest, kas vastristituid ikka korralikult õpetatakse ning kristluse traditsioonide juures hoitakse, vaid preester lihtsalt ei soovinud näha idakiriku domineerimist Liivimaal.

Kuigi Henriku kroonika ning ka mitmed hilisemad kirjalikud allikad peegeldavad vaenulikkust idakiriku osas, võis tegu olla katoliiklikele vaimulikele omase retoorikaga. Siiski esineb ka slaavlaste endi poolt kirja pandud andmeid, mis viitavad Vene vürstide vähesele huvile liivimaalasi ristida. Võiks arvata, et kuni Eesti territoorium oli kas Vene vürstiriikide mõju all või vähemalt sõltumatu, ei peetud idapoolsetel aladel oluliseks, kas nad olid õigeusklikud või katoliiklased. Siiski võisid ka venelased Liivimaa elanikke ristida, aga seda arvatavasti mitte

¹⁰³ Päris kõigisse ristimata rahvastesse Henrik negatiivselt ei suhtunud, näiteks lätlastest arvas ta hästi. **Kaljundi** 2005, lk 180

¹⁰⁴ **J. A. Brundage**. Introduction: Henry of Livonia, The Writer and His Chronicle. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Koostaja: M. Tamm jt. Ashgate 2011, lk 7

¹⁰⁵ **Kaljundi** 2005, lk 187–189, 192–193

¹⁰⁶ Henrik olevat Liivimaale saabunud 1205. aastal. **Brundage** 2011, lk 5

¹⁰⁷ HCL XIV, 2

¹⁰⁸ **T. K. Nielsen**. Sterile Monsters? Russians and the Orthodox Church in the Chronicle of Henry of Livonia. – *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Toimetaja: A. V. Murray. Farnham–Burlington 2009, lk 235–236; Lisaks on Vene alade kujutamist Henriku kroonikas käsitletud näiteks: **O. Assmann**. Das Russlandbild in der Livländischen Chronik Heinrichs von Lettland. – *Vorstellungswelten er mittelalterlichen Überlieferung. Zeitgenössische Wahrnehmungen und ihre moderne Interpretationen. Nova Mediaevalia 11*. Väljaandja: J. Sarnowsky. Göttingen 2012, lk 119–135

religiooni levitamiseks, vaid omandi näitamiseks.¹⁰⁹ Omandi või kuuluvuse presenteerimise eesmärgil ristimine sai eriti oluliseks aktiivse sõjategevuse perioodil 13. sajandi esimesel veerandil, mil toimus võiduristimine Saksa, Taani ja Rootsi ristosõdijate ja misjonäride poolt; arvatavasti olid sellesse kaasatud ka venelased.¹¹⁰

1.4 Arheoloogiline materjal

Arheoloogilises andmestikus on idakiriku levikut võimalik uurida kahel peamisel viisil, matmiskombestiku ja esemeleidude põhjal. Esimese puhul vaadeldakse Vana-Venele, eriti selle loodepoolsele osale omaseid matmiskombeid ning seejärel võrreldakse neid Eesti alal levinutega. Esemeleidude puhul on aga konkreetsed leiud, mida üldiselt seostatakse kas Vene alade või õigeusuga. Nähtused, milles nähakse suurt slaavi mõju, on esemetest ristripatsid ja kalmevormidest ümarkääpad. Järgnevalt tuleb peamiselt juttu neist kahest ilmingust õigeusu leviku uurimisel arheoloogilises kontekstis.

Kaelaristid ehk ristikujulised ripatsid on levinuimad ida poolt Eesti alale jõudnud esemed.¹¹¹ Kuigi suurem osa ripatsitest pärineb 13. sajandist, ilmuvad esimesed neist Eesti arheoloogilisse materjali juba 11. sajandi lõpus ning kõigist 11.–12. sajandi ripatsitest moodustavad ristikujulised suisa poole.¹¹² Seega on ristikesed hakanud siinmail levima umbkaudu sada aastat pärast Vladimir Püha ristiusku astumist. Siinse magistritöö autorile tundub see piisav periood, mille jooksul kristlus võis hakata levima esmalt venelaste hulgas ning seejärel naabermaades.

Mitmed uurijad on arutlenud ristripatsite võimaliku tähenduse üle. Valdavalt on neid peetud indiviidi ristiusku kuulumise märgiks või kandjat ristiusuga seotud isikuks, vähematel juhtudel

¹⁰⁹ **A. Pluskowski, P. Patrick.** “How do you pray to God?” Fragmentation and Variety in Early Medieval Christianity. – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300-1300*. Koostaja: M. Carver. Woodbridge 2003, lk 49

¹¹⁰ **Pluskowski, Patrick** 2003, lk 49

¹¹¹ Põhjalikult on õigeusu matmiskombeid ja –esemeid käsitlenud Alexander Musin: **A. Musin.** Hristianizacia Novgorodskoi zemli v IX–XIV vekah. Pogrebnõi obrjad i hristianskie drevnosti. Sankt-Peterburg 2002; Uusim eestikeelne ülevaade ristripatsitest on olemas üliõpilastööna: **T. Kurisoo.** Hilisrauaaegsed ristripatsid ja ristimärgiga rinnalehed Eestis. Magistritöö. Tartu 2013 [http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/30630/Kurisoo_MA13.pdf?sequence=1] (10.05.2014)

¹¹² **Leimus** 2009, lk 7–8, 17

on neid tõlgendatud ehteasjadena. Täendusväli on üldiselt määratud ripatsile osutatud positsiooni kaudu: kui tegu on üksikult ja hauas aukohal paikneva esemega, on ilmselt tegu kristlusele viitava märgiga.¹¹³ Keerulisem on olukord juhtudel, kus ühe matuse puhul esineb mitmeid ripatseid või kus kaelaristid on üheskoos paganlike sümbolitega. Skandinaaviast on teada mitmeid sarnaseid juhte, näiteks matus, kus ühe kaelakee küljes on nii ristripats kui ka paganliku sümbolina Thori vasar¹¹⁴.¹¹⁵ Sellistel puhkudel on ristripatsitele omistatud vaid esteetiline tähendus.¹¹⁶ Kuigi Skandinaavimaadest võib tuua veelgi näiteid ristripatsite kasutamisest ehetena, on Eestist teada vaid kaks leiukompleksi, kus on esinenud rohkem kui üks kaelarist.¹¹⁷ Seega võib üsna kindlalt väita, et kõnealune ese on rohkemal või vähemal määral ristiusuga seotud. Küsimuseks jääb, kas tegu oli teadliku või juhusliku seosega.

Ristripatsi näol on tegu ühe vähese esemega, mille hauapanusena kasutamist kirik lubas.¹¹⁸ Tingimuseks oli, et see esineks ilma teiste panusteta. Kuna peaaegu kõik Eestist pärinevad ristripatsite leiud ongi olnud haudades üksikult, tundub ilmne selle teadlik seostamine kristlusega. Muidugi jääb ka võimalus, et ristikesi kasutati vaid seetõttu, et nähti naaberalade rahvaid nii tegemas, ent ometi ei seleta see ripatsi üksikult kandmist. Kui levinuks arusaam, et ristripats viitab teatud positsioonile või on millegi muu poolest prestiižne, oleks ilma tausta teadmata täiesti võimalik, et kantakse mitmeid ristikesi koos. Nõnda viitaks see justkui veel suuremale autoriteedile. Viimast aga arheoloogia ei kinnita, nii et siinse töö autori arvates ei jää üle järeldada muud, kui et ristripatsite kandjad pidid vähemalt mingil määral olema kursis selle sümboli tähendusega.

Ristripatsid on olnud levinud ka Skandinaaviamaades, ent sealsed leiud on samuti suures osas idapoolse päritoluga. Seetõttu on valdavalt seostatud kaelaristide levikut õigeusu kontaktidega. Mõned uurijad on selle baasil koguni üritanud tõestada Vana-Vene riikide Skandinaavia-suunalist misjonit.¹¹⁹ Ehkki nimetatud seisukoht pole palju pooldajaid leidnud, on olemas

¹¹³ **Musin** 2012, lk 498–499

¹¹⁴ Thori vasara (taas)ilmumist hauapanustesse on tihti seostatud vastureaktsiooniga ristiusu levikule. **Leimus** 2009, lk 21

¹¹⁵ **Leimus** 2009, lk 22

¹¹⁶ **Mägi** 2002, lk 151

¹¹⁷ **Kurissoo** 2013, lk 65–66

¹¹⁸ **Nilsson** 2000, lk 76

¹¹⁹ **Beskow** 2003, lk 560

sellele viitavaid arheoloogilisi aspekte nagu näiteks mainitud ristripatsid, nii et kõnealust teooriat ei saa täielikult välistada. Kui olukord tõepoolest nii oli ning toimus õigeusklike misjon Skandinaaviasse, olnuks üsna kindel ka sarnaste projektide läbiviimine Eesti aladel.

Ristripatsite kõrval on idapärane ka mitmete teistele ehetele kantud motiivistik, näiteks 12.–13. sajandil käevõrude ornamentikas esinevad rombikujulised ristid.¹²⁰ Õigeusu levimist eestlaste hulka kinnitab ka mitmete Pihkvale omaste esemete nagu oimurõngaste, klaashelmeste ja ripatsmüntide esinemine Kagu-Eestis.¹²¹ Ometigi ei viita arheoloogiline leiuväine Eestis õigeusu nii laiale levikule kui see oli Väina alamjooksul elavate liivlaste hulgas.¹²² Eestist pole leitud ikoone või vaimulike rinnariste,¹²³ mis võiksid viidata õigeusu misjonäride kohalviibimisele või idakiriku kommee ja õpetuste suure au sees pidamisele, nii et idakiriku mõjukuse osas võib kahtlevale seisukohale jääda. Muidugi võib ka väita, et taolise materjali leidmine jääb tulevasteks aastateks, ent selliste spekulatsioonide tegemine tundub siinkohal põhjendamatu.

Kui esemelise materjali puhul jääb õhku mitmeid küsimusi, siis matmiskommetest rääkides on olukord mõnevõrra lihtsam. Eesti ala matmiskombeid I aastatuhande jooksul iseloomustas kaks peamist joont: põletusmatus ja maapealse kalmekonstruksiooni olemasolu. II aastatuhande alguses hakkas olukord aga muutuma ning umbkaudu kolme sajandi jooksul vahetus peaaegu täielikult välja senine matmiskombestik. Põletusmatused asendusid laibamatustega ning nähtavate kalmekonstruksioonidega haudade nagu kivikalmete ja kääbaste asemele ilmusid lihtsad maa-hauad.¹²⁴ Sellist üsna radikaalset muutust matmiskommetes on seletatud ristiusu levikuga maadesse, millega eestlased aktiivses kontaktis olid. Läänepoolsed alad said eeskujuna Skandinaaviamaadest ning idapoolsed Vanavenest. Geograafilisest asukohast tingituna oli idakirik mõjukaim Eesti ida- ja kaguosas, seetõttu sealt ka alustatakse.

¹²⁰ **Leimus** 2009, lk 20

¹²¹ **S. Laul, H. Valk.** Siksälä. A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. CCC papers 10. Tallinn–Tartu 2007, lk 112–113

¹²² Pikemalt on Väina alamjooksu liivlaste ja nende õigeusklikuks olemise küsimust lahatud: **Spirgīs** 2012, lk 702–703

¹²³ **Tarvel** 1997, lk 64

¹²⁴ Põhjalik, ehkki üsna vana ülevaade eestlaste matmiskommetest: **Selirand** 1974

Tüüpiliseks venepäraseks hauaks on peetud ümarkääpaid, mis levisid Eestis Peipsi rannikualadel ja Võrumaal noorema rauaajal. Tegu oli liivast või mullast moodustatud kuhjatiseaga, milles võis esineda ka kivikonstruktsioone.¹²⁵ Sarnane kalmevorm oli Eesti alale omane ka keskmisel rauaajal, ent tol perioodil oli tegu pikk-kääbastega.¹²⁶ Kui keskmise rauaaja kääbastesse maeti põletatud luud ning nende asetsemine hauas oli juhuslik, siis noorema rauaaja kääbastes asusid pea eranditult laibamatused ning keha oli peaga lääne suunas.¹²⁷ Kaks ümarkääbastele omast tunnust – laibamatus ja pea läänekaares – viitavad seega ristiusu mõjutustele, ent samas on suurem osa kääpaid rohkete panustega ning vaid 1/3 ilma nendeta.¹²⁸ Laibamatustega ümarkääpad hakkasid nii Loode-Vene aladel, peamiselt Novgorodi ja Pihkva kandis, kui ka Eestis levima 11. sajandil ning ehkki neis esineb hauapanuseid, on säärast kalmevormi seostatud kristluse levikuga, täpsemalt üleminekuperioodiga eelkristlikust usust kristlikusse.¹²⁹

Tüüpiliselt on kristlikku hauda iseloomustatud hauapanuste puudumise kaudu ning suririiete asemel surilina kasutamisega.¹³⁰ Mõlemad neist on seotud uskumusega, et surnul ei lähe hauas viimset kohtupäeva oodates ühtegi asja vaja. Ometigi on mitmed uurijad toonud välja erinevaid tõendeid, mis kinnitavad kristluse ja rikkalike hauapanuste koosseksisteerimist. Üks levinuimaid põhjendusi on soov näidata oma sotsiaalset positsiooni¹³¹ ning sellega kaasnevalt võis matuses esineda erinevat võimule viitavat sümboolikat.¹³² Teiseks on varakeskaegse Euroopa näitel põhjendatud oma parimate rõivaste kandmist sooviga näha viimsel kohtupäeval võimalikult uhke välja.¹³³ Siinse töö autori arvates on viimane seletus mitte ainult väga huvitav, vaid ka põhjendatud, sest kui pühapäeval kirikusse jumala palge ette minnes pannakse selga oma parimad rõivad, võiks sarnaselt kanda parimaid rõivaid ka viimsele teekonnale

¹²⁵ **Laul, Valk** 2007, lk 112–113

¹²⁶ Pikk-kääpaid on põhjalikult uurinud Mare Aun. Näiteks: **M. Aun**. Pikk-kääbaste ehitusest. – *Setumaa kogumik 3. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast*. Tallinn 2005, lk 97–120

¹²⁷ **Lang** 2007, lk 247

¹²⁸ **Lang** 2007, lk 247

¹²⁹ **Valk** 1998, lk 242

¹³⁰ Sissejuhatus

¹³¹ **T. Jonuks, T. Kurisoo**. To be or not to be... a Christian. – *Folklore. Electronic journal of Folklore*, vol 55, 2013, lk 81 [http://www.folklore.ee/folklore/vol55/jonuks_kurisoo.pdf] (10.05.2014)

¹³² **S. Brather**. Pagan or Christian? Early Medieval Grave Furnishings in Central Europe. – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I*. Koostajad: M. Salamon jt. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, lk 339

¹³³ **Brather** 2012, lk 340

suundudes. Eelnevast lähtuvalt saab öelda, et kristlus ei keelanud valimatult kõiki hauapanuseid, vaid arvatavasti ainult üdini paganliku iseloomuga panuseid nagu hobused, orjad ja laevad.¹³⁴ Religiooniga seotud ja staatust näitavad esemed või ehteasjad ei olnud ilmselt suureks probleemiks ning seda enam ei saa ümarkääpaid ainuüksi panuste olemasolu tõttu paganlikust pidada.

Kõnealused ümarkääpad on levinud peamiselt Ida-Eestis ja Loode-Venemaal ning seetõttu ei ole neid peetud eestlastele omaseks matmistüübiks, vaid seostatud slaavlastega. Kuigi valdavalt tundub see seisukoht paika pidavat, on samasuguseid kääpaid esinenud ka piirkondades, kus puuduvad kontaktid venelastega, näiteks Koiva-liivlaste aladel.¹³⁵ Viimase tõttu on Heiki Valk ja Silvia Laul pidanud II aastatuhande ümarkääpaid hoopis soome-ugri rahvastele kuuluvaiks.¹³⁶ See on selgitatav asjaoluga, et loodepoolsed Vene alad olid asustatud mitmete soome-ugri hõimudega nagu vadjalaste ja isuritega, nii saaks nende alla paigutada ka Koiva jõe piirkonnas elavad liivlased.

Ümarkääbaste kõrval on idapäraseks hauatüübiks Eesti alal ka žalnik-hauad. Tegu on valdavalt läänesuunaliste laibamatustega, kus enamasti puuduvad hauapanused, ent maa-alune haud tähistatakse maapinnal kiviringiga või –ristkülikuga.¹³⁷ Žalnikud ilmusid Pihkva aladele 11.–12. sajandil ning Heiki Valk interpreteerib nende levikut kui ristiusu levikut, täpsemalt kristianiseerimisprotsessi algfaasi.¹³⁸ Kui see tõepoolest nii oli, tähendanuks see õigeusu levikut ka Eesti aladele. Veelgi enam, Valk ei seo žalnikuid mitte ainult usu levikuga, vaid ka kirikliku organisatsiooni tekkimisega;¹³⁹ seda kindlamalt võib järeldada õigeusu mõjusid eestlaste hulgas.

Kui ka kirikute ehitamist žalnikutega ei kaasnenud, ei takistanud see ilmselt religiooni levimist. Nimelt peeti ajal, mil polnud veel jõutud kirikuid ehitada, Vene aladel, eriti

¹³⁴ Pluskowski, Patrick 2003, lk 46

¹³⁵ Laul, Valk 2007, lk 113

¹³⁶ Laul, Valk 2007, lk 113

¹³⁷ H. Valk. The Zhalnik graves: Evidence of the Christianization of the Novgorod and Pskov Lands? – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I.* Toimetajad: M. Salamon jt. Krakow-Leipzig-Rzeszow-Warszawa 2012, lk 737–738

¹³⁸ Valk 2012, lk 743

¹³⁹ Valk 2012, lk 745

maapiirkondades, ristiusu kandjaks ja levitajaks kogukonda. Ka kiriklikke sümboleid ja õpetusi ei kandnud edasi mitte kirik, vaid kohalikud inimesed.¹⁴⁰ Seetõttu eristub aina selgemalt asjaolu, et kirikliku organisatsiooni puudumine ei tähendanud tingimata ristiusu puudumist. Sarnase praktika levikut Eesti alal kinnitab tõik, et nii eestlaste kui Vana-Vene ühiskond rõhutasid suguvõsa tähtsust ja perekesksust,¹⁴¹ Eesti puhul väljendub see selgelt ühekahe perekonna matmispaikade esinemises.¹⁴² Järelikult olid perekonnad ja suguvõsad omavahel tihedas kontaktis ning võtsid üksteiselt eeskujut, see andis omakorda võimaluse ristiusu levimiseks ühelt perelt teisele.

Žalnikuid ja ümarkääpaid on kristianiseerimisprotsessi varase etapi asemel seostatud ka ristiusu levikule eelnenud faasiga. Nimelt on ristiusu tavasid meenutavate matmiskommete ilmumist Vene aladel täheldatud enne kristluse tegelikku levikut selles piirkonnas ning seda on seal peetud prestiiži näitajaks: kristliku matmiskombestiku järgimine pidi tähistama eliidi osaks olemist.¹⁴³ Sellisel juhul ei saaks kääpaid ja žalnikuid õigeusu levikuga seostada, vaid need oleksid pelgalt märgid kontaktidest ristiusuga. Ühtlasi tähendaks see, et ka Eesti aladel ei levinud õigeusk, vaid inimestel oli sellega vaid esmaseid kokkupuuteid.

Samas on eelviidatud seisukoha autor Alexander Musin leidnud, et Vana-Venes levis ristiusk esmalt keskklassi hulgas ning alles seejärel madalamatesse kihtidesse. Sellega koos peab Musin Vene alade kristianiseerimisprotsessi spontaanseks, alateadlikuks muutuseks.¹⁴⁴ Viimasel juhul ei saa kääpaid ja žalnikuid seostada eliidipoolse prestiiži näitamisega, vaid otseselt ristiusu levimisega Loode-Venemaa aladele keskklassi eestvedamisel. Kui õigeusk oli 11. sajandil jõudnud eestlaste asualadele nii lähedale kui Pihkva ja Irboska, oli selle levik 12. sajandi Eestis peaaegu kindel. Seda kinnitab ka Läti aladel asuvate Jersika ja Koknese õigeusu

¹⁴⁰ **A. Musin.** Two Churches or two Traditions: Common Traits and Peculiarities in Northern and Russian Christianity before and after 1054 AD through the Archaeological Evidence. A View from the East. – *RUBIN II*. Koostaja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 281

¹⁴¹ **J. Kostiašov.** The Christianity and Paganism on Northern Rus (10th–13th c.). – *Christianization of the Baltic Region*. Baltic Research Center in Frombork. Pultusk 2004, lk 164

¹⁴² **M. Mägi.** Kivikalmetest kirikaegadeni. Matmiskombestik muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 27. Tartu 2004, lk 9. [<http://www.folklore.ee/folklore/vol27/magi.pdf>] (04.04.2014) (edaspidi Mägi 2004a)

¹⁴³ **Musin** 2012, lk 510-511

¹⁴⁴ **Musin** 2012, lk 517

mõju alla kuulumine juba 11. sajandil.¹⁴⁵ Eesti oli nii idast kui lõunast piiratud õigeusklike aladega, nii et religioossed mõjutused ja arvatavasti ka õigeusu kombe järgi ristitud eestlaste olemasolu pidid olema möödapääsmatud.

1.5 Õigeusk kirjalikes allikates ja arheoloogias: võrdlus

Kirjalikes allikates korduvalt rõhutatud Vene vürstide kasuahnus ei ole ilmselt pelgalt katoliku autorite retoorika, sest samasugusele lähenemisele viitab ka Vene valitsejate ükskõiksus katoliku usu levitamisel nende enda allikates. Liivimaa kroonika ja teiste 12.–13. sajandi Lääne-Euroopa kirjalike allikate puhul ei saa aga olla kindel, kas tegu oli tõese olukorra või pelgalt retoorikaga, et näidata Vene vürste ja õigeusku halvas valguses. Ilmselgelt oli Saksa päritolu ristsõdijate ja vaimulike huvides kujutada õigeusklikke vaenlastena, sest see andis põhjuse neile relvaga vastu astuda. Vaenulikkust kui pelgalt retoorikat kinnitab ka asjaolu, et 12. sajandil ei saanud veel rääkida õigeusu ja katoliikluse sügavamatest õpetuslikest erinevustest ning seega polnud Henrikul põhjust idakirikut neofüütidele sobimatuks pidada.

Kuvand õigeusklikest kui vaenlastest on arvatavasti liialdus, et kõrvaldada konkurents poliitilises ja majanduslikus valdkonnas. Kuna õigeusklikke püütakse korduvalt negatiivses valguses näidata, on võimalik järeldada, et idakirik oli populaarne ning selle vastu pidi võtma tarvitusele erinevaid meetmeid. Võib ka olla, et seisukoht õigeusust ja venelastest kui eestlaste jaoks eelistatud liitlastest kujunes alles vallutusperioodil, mil võiduristimise käigus idakiriku õpetus liivimaalastele sümpaatsemaks osutus või liit venelastega kasutoovam tundus.

Kui Henriku sõnadel peaks ka tõepõhi all olema ning venelased ristimisest ei hoolinud, lükkab arheoloogia suures osas kirjalikes allikates leiduva ümber. Eesti idaosasse on levinud massiliselt Vana-Venele omaseid esemeid ning matmiskombeid. Samuti on õigeusk olnud üsna tavaline liivlaste hulgas, sest mitmete autorite sõnul on seal olnud palju idakiriku kombe järgi ristitud. Vene riigid ei pruukinud küll olla huvitatud ristiusu plaanipärasest levitamisest ja misjonist, ent see ei viita kuidagi asjaolule, et õigeusk eestlaste hulgas levida ei võinuks. Kui slaavlaste puhul võis rääkida spontaansest kristianiseerimisprotsessist, mille puhul kristlus imbus elanike kujutelmadesse ja harjumustesse sujuvalt, siis sama võis toimuda ka Eesti alal.

¹⁴⁵ Tarvel 1997, lk 63

Kuigi leidub mitmesuguseid seisukohti, jääb endiselt küsimuseks, kas katoliiklust ja õigeusku saab 12. sajandi lõpuosas eristada. Puudub teave, kas eestlaste ja teiste ümberkaudsete rahvaste silmis oli tegu lahknenud konfessioonidega või mitte. 13. sajandi Lääne-Euroopa päritolu allikais, k.a Henriku kroonikas erinevustele küll viidatakse, ent siinkirjutaja arvates võidakse viidata ka erinevale võimule, mitte tingimata usuküsimusele. Arheoloogilises materjalis ilmnevad aga selgelt teatavad esemed ja kombed, mis on levinud ainult Vene aladel ja mitte Skandinaavias, neist kõige selgemini eristuvad Loode-Venemaale omased hauatüübid nagu ümarkääpad ja žalnikud. Teadlikult ilmselt ida ja lääne kiriku erinevust ei tuvastatud, ent sisuliselt oli tegu kahe kultuuri- ja religioosse ruumiga. Sellele viitab eeltoodud nähtuste nagu kääbaste ja žalnikute ilmnemine vaid Ida-Eestis ja mitte Lääne-Eestis. Viimane oli tihedamas kontaktis pigem läänepoolsete aladega.

Kirjalikud allikad annavad vähe teavet õigeusu levikust Eestimaal ning viitavad Vene vürtside napile huvile uusi rahvaid ristida, ent arheoloogia alusel saab väita oluliselt rohkem. Samas viitavad kirjalikud allikad ilmselt idakirikule kui konkurendile ning see lubab ettevaatlikult oletada õigeusu menukust eestlaste hulgas. Kui aga eeltoodud spekulatsioon kõrvale jätta, annab ainuüksi arheoloogia teavet õigeusu mõjukusest Ida-Eestis. On vääramatu tõde, et eestlaste suhted idapoolsete aladega olid pidevad ning võimalik ka, et tihedamad kui läänepoolsete aladega. Isegi kui ei toimunud siinsete alade plaanipärast kristianiseerimist, näitab arheoloogia nii tugevaid idapoolseid mõjusid, et suure tõenäosusega oli 12. sajandil vähemalt Eesti idaosas mitmeid õigeusu kombe kohaselt ristitud.

2. Katoliku kirik Eestis

13. sajandi jooksul ristiti liivimaalased peaausjalikult Saksa misjonäride ja ristisõdijate eestvedamisel ning seetõttu seostatakse ristiusu vastuvõtmist Eestis sakslastega. Viimaste huvi Eesti ja Läti alade vastu sai alguse aga alles 12. sajandi lõpukümnenditel, mil 1180. aastatel saabusid siia esimesed pikemaks ajaks paigale jäävad kaupmehed¹⁴⁶ ning 1186. aastal piiskop Meinhard.¹⁴⁷ Siinses töös on uurimise all pigem Meinhardi-eelne periood ning sel ajal joonistub selgelt välja kahe riigi huvi Soome lahe lõunakalda ristiusustamise vastu: Rootsi ja Taani. Mõlemad alad olid ristiusustatud 10.–11. sajandil ning 11. sajandi lõpuosas alustati seal ristiusu laiendamist paganlikesse piirkondadesse.¹⁴⁸ Siiski kasvas Eesti alade mainimine kirjalikes allikates hüppeliselt alles 12. sajandil, sest tol ajal kerkis Lääne-Euroopas teravalt esile Läänemere idaranniku paganikkuse küsimus.¹⁴⁹

Järgnevalt ongi esmalt vaadeldud Eesti ja Lääne-Euroopa kajastamist 12. sajandi kirjalikes allikates seoses kristlusega ning seejärel uuritud, millised on seisukohad läänepoolsetele suhetele viitava arheoloogilise materjali puhul. Peatükis ei leia arutlust mitte kõik katoliiklikud alad, vaid peaausjalikult Skandinaavia piirkond. Ehkki alates 12. sajandi viimasest kolmandikust on eestlaste ristiusustamise loos saanud kaalukaimaks sakslased ning leidub uurijaid, kes panevad eestlaste ristimise peaaegu täielikult vaid nende õlule, on viimaste tegevust Liivimaal laialdaselt kajastatud ning seetõttu sellel pikemalt ei peatuta.

2.1 Eesti ja Skandinaavia suhted 11.–12. sajandil

Läänemereäärsete alade omavahelised kontaktid ulatuvad I aastatuhandesse ning eriti selle viimastesse sajanditesse, mil viikingiretked aina tihedamaks muutusid.¹⁵⁰ Tol perioodil olid skandinaavlased valdavalt paganad ning seega eestlaste arusaamu ristiusust ei mõjutanud.

¹⁴⁶ Täpsemalt on Saksa kaupmeeste Liivimaale saabumist tutvustatud: **I. Leimus**. Millal ja kust tuli Saksa kaupmees Liivimaale? – *Akadeemia* 8, 2002, lk 1588–1604

¹⁴⁷ HCL I, 2

¹⁴⁸ **Ē. Mugurevičs**. Die Verbreitung des Christentums in Lettland vom 11. Jahrhundert bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts. – *RUBIN II*. Koostaja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 81

¹⁴⁹ EA II 2012, lk 28

¹⁵⁰ **Anderson** 1989, lk 248–249

Suhted läänepoolsete aladega muutuvad siinse töö jaoks relevantseks alates 11. sajandist, mil nii Rootsi kui Taani olid juba ristiuse vastu võtnud.¹⁵¹ Tolle perioodi allikates ilmneb mõlema eelnimetatud riigi konkureerimine Läänemere idaosas valitsemisel. Üks esimesi kirjalikke teateid pärineb II aastatuhande esimestest kümnenditest, mil Taani kuningas Knud Suur on väidetavalt vallutanud Eesti ala.¹⁵² Uuesti puudutatakse teemat sajandi lõpuosas, esmalt seoses kuningas Knud Pühaga,¹⁵³ kes olla käinud retkedel Balti aladel ning seejärel umbes 1095. aastal, kui kuningas Erik lisas oma tiitlite nimistusse ka Eestimaa hertsogi oma.¹⁵⁴ Ehkki puuduvad tõendid taanlaste püsivast kohalolekust Eestimaal ning hertsogiriigi asutamise võib seetõttu välistada, näitavad mainitud allikad Taani huvi ja tulevase eesmärgi. Pole ka kahtlust, et Taani ja Eesti vahel said eeltoodud perioodil alguse tihedamad sidemed ning arvatavasti kartsid eestlased ka Taani-poolset sõjalist vallutust. Seda kinnitava asjaoluna on nähtud Rootsi ja Taani alade rüüstamist eestlaste poolt, aga ka uute ja tugevamate linnuste ehitamist ja linnusepiirkondade kujunemist Eestis, mis asetub 11. sajandi lõpuosas.¹⁵⁵

11. sajandi lõpus sai alguse ka Rootsi huvi Läänemere idaosas vastu. Kui Taani taotlusi seostatakse valdavalt Eesti alaga, siis Rootsi pööras pilgu Soome suunas, kus on ka jälgi nende misjonitegevusest.¹⁵⁶ Rootsi ambitsioonid on fikseeritud umbes 1120. aastasse dateeritud Firenze ürikuga, kus on nimetatud piirkondi nagu *Findia* ja *Hestia*. Neid on enamasti peetud Soomeks ja Eestiks.¹⁵⁷ Kuigi paarkümmend aastat tagasi (1095) oli Eesti kuulutatud Taani kuninga võimualuseks, nimetavad Taani kirikuprovintsid Firenze dokumendis siinset ala Rootsi valitseja alla kuuluvaks.¹⁵⁸ Pole teada, milline allikas, kui üldse ükski, olukorda õigesti tutvustab. Jääb ka võimalus, et Eesti ja Soome olid 11. sajandil aladeks, mis käisid käest kätte: kord olid Rootsi, kord Taani võimu all.

Leidub ka uurijaid, kes on Skandinaavia mõjude osas teistsugusel seisukohal. Näiteks Enn Tarvel eitab kategooriliselt Rootsi ambitsioone Läänemere idaosas ning *Findiat* ja *Hestiat*

¹⁵¹ Tarvel 2004, lk 50

¹⁵² Tarvel 2004, lk 50

¹⁵³ Anderson 1989, lk 253

¹⁵⁴ P. P. Rebane. Denmark and the Baltic Crusade, 1150–1227. Publitseerimata doktoritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus. Michigan 1969, lk 7

¹⁵⁵ Tõnisson 1998, lk 42

¹⁵⁶ Gašowska 2009, lk 254-255

¹⁵⁷ Gašowska 2009, lk 254-255

¹⁵⁸ EA II 2012, lk 30

peab hoopis Rootsi maakondades, *Finnvedeniks* ja *Gästriklandiks*.¹⁵⁹ Suurem osa autoreid on siiski Firenze dokumendis nimetatud piirkondi Eesti ja Soomena tõlgendanud, osaliselt just seetõttu, et *Hestia* ja *Eesti* on keeleliselt oluliselt sarnasemad nimetused kui *Hestia* ja *Gästrikland*.¹⁶⁰

Võib arvata, et mõlema riigi valitsejad olid huvitatud valduste laiendamisest Läänemere idaosas. Viimase tõttu esineb ka allikaid, kus neid ühe või teise alla kuuluvaks tunnistatakse. Enne kui suunduda 12. sajandil toimuva ja ristiusu kontaktide juurde, tasub lühidalt peatuda ka Skandinaaviamaade valitsejate motiivide küsimusel. Täpsemalt, kas Taani ja Rootsi taotlused Kirde-Euroopas olid seotud ristiusu levitamisega või olid ülekaalus poliitilised ja majanduslikud tegurid. Kahtlemata oluks ülemvõim Soomes ja Liivimaal aidanud kaasa (kauba)suhetele Vana-Vene riikidega, ent küsimus, kas tegu oli sama pragmaatiliste ja kasuahnete valitsejatega kui on näidatud Vana-Vene vürste, vajab lähemat vaatlust.

Levinud arvamuse järgi on 11.–12. sajandi retki skandinaavlaste ja slaavlaste vahel, millesse olid kaasatud ka eestlased ja teised ümberkaudsed rahvad, peetud viikingiaegse sõjaka traditsiooni jätkumiseks.¹⁶¹ Seisukohta kinnitavad mitmed kirjalikud teated vastastikustest rööv- ja rüüsteretkedest.¹⁶² Pole kahtlust, et agressiivse iseloomuga retki Läänemerel korraldati, aga puuduvad tõendid, kuivõrd neid ainult rüüsteretkedeks võib pidada. Nii nagu viikingitega seoses varasematel sajanditel, võib ka 11.–12. sajandi puhul rääkida rüüsteretkede ja kaubasuhete teatavast ühte sulamisest, mille tõttu pole alati võimalik üht teisest eristada.¹⁶³ Kirjalikesse allikatesse jõudsid ilmselt vaid märkimisväärsemad teated nagu laiaulatuslikud röövretked ja tervete asulate hävitamised, rahulikult toimivad kaubasidemed arvatavasti kajastust ei leidnud.

¹⁵⁹ **E. Tarvel**. Taani Läänemere-poliitika 11.–13. sajandil. – *Ajalookimbatused*. Koostaja: M. Seppel. Tartu 2013, lk 114

¹⁶⁰ **Tarvel** 2013, lk 114, viide 6

¹⁶¹ **T. Kala**. The Incorporation of the Northern Baltic Lands into the Western Christian World. – *Crusade and Conversion on the Medieval Baltic Frontier, 1150–1500*. Koostaja: A. V. Murray. Aldershot 2001, lk 7

¹⁶² Eesti-Vene suhteid käsitleti juba 3. peatükis, Eesti-Skandinaavia omasid põgusalt siin. Lisaks on teada ka sündmustest nagu Ölandi saare ründamine 1170 ja Sigtuna rüüstamine 1187, mõlema toimumist on teiste rahvaste hulgas omistatud ka eestlastele. **Tarvel** 2004, lk 46

¹⁶³ **Rebane** 1969, lk 6

Tundub loogikavastane, et pikki merereise oleks ette võetud vaid röövimise ja rüüstamise eesmärgil, pigem võis peamiseks eesmärgiks olla just kauplemine ning röövretki tuli harva ette. Ka idasuunalise kauplemise tihenemine on paigutatud 11. sajandisse, sest läänepoolses Euroopas suurenes tol ajal vajadus Läänemere idakaldalt toodavate karusnahkade ja vaha vastu.¹⁶⁴ Viimase tõttu oli II aastatuhande alguses toimunud ida-lääne suhete ning arvatavasti just rahumeelsete kontaktide tihenemine.

Mitmed uurijad on nii sakslaste kui ka skandinaavlaste puhul rõhutanud kaupmeestega koostöö tegemist, nende abil kohalikega suhete sõlmimist ning selle kaudu ristiustamist.¹⁶⁵ Selle seisukoha järgi jõuaks misjonärid kaupmeeste loodud suhete abil kohalike maailmavaatele lähemale ning kaupmehed omakorda võidaksid turvalisemate kontaktide loomisest. Alade kristianiseerimine tähendanuks partnereid, kellega saanuks suhelda ühesugustel tingimustel.¹⁶⁶ Ilmselt olid ka eestlased ise ristiustu astumisest rohkem huvitatud, kui nad mõistsid, et sellega kaasneks näiteks parematel tingimustel kauplemine. Eestlastele oli oluline ristimise puhul materiaalist kasu saada.¹⁶⁷ See tähendab, et kaupmeeste ja misjonäride koostööst ei oleks vaid nende endile tulu tõusnud, vaid ka eestlastele. Kuna on teada, et ristimisest on keeldutud, sest seda ei nähtud tulutoova toiminguna, siis võisid soodsad kaubakontaktid olla piisavaks põhjuseks ristiustu vastu võtmiseks. Paralleelina võib tuua näite Henriku kroonikast, kus liivlased olid valmis ennast ristida laskma, kui neile kivikindlus ehitatakse.¹⁶⁸

Kõnealuseid argumente arvestades ei saa majanduslikku ja religioosset kasu üksteisest lahutada, sest nii ühest kui teisest olid huvitatud mõlemad pooled. Siiski leidub skandinaavlaste poolt usu levitamisele ka eraldiseisvaid argumente. Nimelt Bremeni Adam kirjutab, et 1069. või 1070. aastal on Taani kuninga juhtimisel ehitatud kirik Kuramaale ning edaspidi plaanitakse hakata sealt ristiustu ka teistele Läänemere idaosa aladele levitama.¹⁶⁹ Samuti on eelmainitud *Findia* ja *Hestia* puhul (eeldusel, et tegu oli Soome ja Eestiga)

¹⁶⁴ Leimus 2007, lk 46

¹⁶⁵ Rebane 1969, lk 9

¹⁶⁶ T. Kala. Vana-Liivimaa ja ristiustamine. – *Eestimaa, Liivimaa ja lääne kristlus*. Kiel 1998, lk 44

¹⁶⁷ Rebane 1989, lk 177

¹⁶⁸ HCL I, 5–6. Kõnealusel juhul liivlased küll pärast kivikindluse valmimist taganesid oma lubadusest ristiust vastu võtta, ent materiaalse kasu saamine huvitas neid piisavalt, ent antud lubadus anda.

¹⁶⁹ Bremeni Adam 2002, IV, 16

rõhutatud neid territooriumeid kui Rootsi misjonialasid.¹⁷⁰ Kuigi tundub, et valdavalt käis majanduslik kasu käsikäes religiooni levitamisega, esines ilmselt ka üksikuid vaid misjonitegevusele suunatud ettevõtmisi nagu eelmainitud kiriku ehitamine Kuramaale.

2.2 Kirjalikud allikad

Esimesed 11.–12. sajandi Lääne-Euroopa päritolu Eesti kohta käivad ja religiooni peegeldavad andmed pärinevad Bremeni Adami sulest, kelle sõnul ei tea eestlased kristlikust jumalast mitte midagi ning kummardavad hoopis draakoneid ja linde.¹⁷¹ Metsike ja paganlikena, isegi inimohvrite toojana iseloomustab eestlasi sajandijagu hiljem ka Bosau Helmold.¹⁷² Hamburg-Bremeni peapiiskopkonna kroonikute kirjeldused ei anna aga adekvaatset ülevaadet eestlastest ja nende uskumustest. Kõrgkeskaegsetele kristlikele autoritele oli omane geograafiliselt kaugete piirkondade ja sealsete rahvaste pöörasena näitamine: mida kaugemale kirjeldatavad alad autori kodukohast jäid, seda uskumatumaks nende kujutamine muutus.¹⁷³ Seetõttu ei ole eeltoodud allikate kasutamine käesolevas töös otstarbekas. Neid uurides on võimalik saada huvipakkuvat teavet mittekristlike rahvaste kuvandist, ent kuna ristiusu leviku kohta öeldakse vähe, on kõnealused kirjutised kõrvale jäetud.

Nagu eelnevalt mainitud, pärinevad esimesed religiooniga seonduvad andmed 11. sajandi teisest poolest, mil väidetavalt on Taani kuninga juhtimisel ehitatud kirik Kuramaale.¹⁷⁴ Eesti ala asub geograafiliselt Kuramaale väga lähedal ning Läänemere kaubateed on möödunud Kuramaa rannikust, liikunud põhjapoolle piki Eesti lääne- ja põhjarannikut ning seejärel suundunud Vana-Vene aladele.¹⁷⁵ Seega kui Kuramaal tõepoolest kirik asus, oluks juba 11. sajandil eestlastel püsivad kontaktid mitte ainult kristlaste, vaid ka kirikliku piirkonnaga. Sama on väitnud ka Ēvalds Mugurēvičs, kes usub, et 11. sajandil Kuramaale rajatud kirik laiendas

¹⁷⁰ **Gassowska** 2009, lk 254-255

¹⁷¹ Bremeni Adam 2002, IV, 17

¹⁷² **Kaljundi** 2005, lk 82

¹⁷³ **Kaljundi** 2005, lk 65-66

¹⁷⁴ Bremeni Adam 2002, IV, 16

¹⁷⁵ **M. Mägi**. *Ösel and the Danish Kingdom: Revisiting Henry's Chronicle and the Archaeological Evidence. – Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Koostajad: M. Tamm jt. Ashgate 2011, lk 318, kaart 13.1

kristlikku mõju balti ja soome-ugri rahvastele.¹⁷⁶ Seevastu on ka mitmeid uurijaid, kes on Kuramaa kiriku olemasolu osas väga skeptilised. Peale Bremeni Adami tekstilõigu ei ole teada, kes või kuhu täpselt kiriku ehitas või milline oli selle edasine saatus.¹⁷⁷ Midagi pidi seal piirkonnas siiski juhtuma, sest 11. sajandi teises pooles asendus üsna lühikese ajaga Kuramaal põletusmatus laibamatusega.¹⁷⁸ Viimane viitab aga usulistes kujutelmades kiirelt toimunud nihkele. Seega oletades, et Kuramaal kirik tõepoolest asus, on tõenäoline, et selle mõjud jõudsid ka Eestimaale. Viimase kasuks räägib asjaolu, et kuralased ja saarlased korraldasid tihti ühiseid rüüsteretki ümberkaudsetele aladele, sealhulgas ka Taani ja Rootsi rannikule,¹⁷⁹ nii et vastastikuste suhete toimimises ei saa kahelda.

11. sajandi ja Kuramaale kiriku ehitamise kontekstis tundub, et taanlaste huvi Läänemere idaosa ristiusustamise vastu oli suur, ent järgmine oluline kirjalike allikate kompleks pärineb alles sada aastat hilisemast ajast. Tegu on 1160. ja 1170. aastatesse dateeritud allikatega, mille peategelaseks on Eestimaa piiskopiks nimetatud Fulco ning plaanitav misjoniretk Läänemere idakaldale. Fulco misjoni¹⁸⁰ nime all tuntud üritus oli organiseeritud Lundi peapiiskopi Eskili poolt, kes palus paavst Alexander III-l 1170. aasta paiku määrata ametisse Eestimaa piiskop Fulco ning anda talle eestlaste sekka minekuks kaasa väidetavalt kohalikku päritolu munk Nicolaus.¹⁸¹

12. sajandi Eesti ajaloo uurijate jaoks on Fulco misjon üks keerdküsimusi, millele ei ole suudetud ammendavat seletust pakkuda. Leidub nii ajaloolasi, kes on veendunud, et Fulco kunagi Eesti aladele ei jõudnud, kui ka neid, kes otsivad paika, kus ta eestlaste seas viibides peatuda võis. Kuna esimese teooria puhul lõppeks arutelu siinsamas, on selle asemel valitud teine, oluliselt spekulatiivsem tee ning tutvustatud mõningaid mõtteid seoses Fulco misjoniga.

Kui Fulco tõepoolest Eesti aladele saabus, juhtus see kõige varem 1171. või 1172. aastal, sest alles siis väljastati Alexander III poolt nn septembribullad, mis misjonitegevuse lubasid, ning

¹⁷⁶ **Mugurēvičs** 1998, lk 81

¹⁷⁷ **Anderson** 1989, lk 252

¹⁷⁸ **Mugurēvičs** 1998, lk 81

¹⁷⁹ **Mägi** 2011, lk 322

¹⁸⁰ Loe täpsemalt: **Blomkvist** 2009

¹⁸¹ **Kala** 1998, lk 43

juba 1177. aastal oli Fulco tagasi Roomas.¹⁸² Fulco misjoni tarvis korraldati laiaulatuslikke kampaaniaid raha kogumiseks ning plaaniti tegevust pikka aega ette,¹⁸³ ent huvitaval kombel ei ole selle tulemustest mitte midagi teada. Nagu mainitud, on uurijad väga erinevatel seisukohtadel. Mõned leiavad, et Fulco küll käis Eestis, ent misjon kukkus läbi ning seetõttu pole sellest juttu,¹⁸⁴ teised arvavad aga, et Fulco üldse ei jõudnudki kunagi Liivimaale jutlustama.¹⁸⁵ Peep Peter Rebane on väitnud, et misjon toimus, sest sellega oli palju vaeva nähtud ning olnuks ebaotstarbekas see ilma üritamata kõrvale heita.¹⁸⁶ Samas on arvestatav vastuargument, et umbkaudu samal ajal kirjutanud Saxo Grammaticus pole 1160. ja 1170. aastate kohta seoses Eestiga midagi öelnud.¹⁸⁷ Võiks arvata, et kui toimub nii kaua plaanitud misjon, siis vääriks see vähemalt põgusat mainimist, ent võib ka järeldada, et kuna ettevõtmine täielikult läbi kukkus, oli teatud mõttes piinlik nii suurt eksimust üles märkida. Antud teema puhul pole ka arheoloogiast abi, sest kõnealune misjon ei jätnud ühtegi esemelist jälge¹⁸⁸ ning suure tõenäosusega jääb selle toimumine või mittetoimumine alatiseks mõistatuseks.

Fulco misjon on aga 12. sajandi kontekstis kahtlemata kõige eesmärgistatum ja kõnekam püüd eestlaste ristiusustamiseks. Suuresti tänu kõnealusele ettevõtmisele saabki Taanit pidada Eesti kristianiseerimise varase etapi kaalukaimaks jõuks^{189, 190}. Seda kinnitab ka taanlaste järjekindlus, sest hoolimata Fulco misjoni arvatavast ebaõnnestumisest ei loobunud Taani oma taotlustest ka ülejäänud 12. ja 13. sajandi jooksul. Samuti olid just Taani võimukandjate ja Rooma paavsti omavahelised kontaktid kõige tihedamad ning otsiti pidevat heakskiitu oma tegevusele Läänemere idakaldal.¹⁹¹

¹⁸² **Blomkvist** 2009, lk 53–54

¹⁸³ Lisaks raha kogumisele anti ettevõtmisele suunduvatele ristsõdijatele ka üheaastane indulgents. **I. Fannesberg-Schmidt**. Pope Alexander III (1159–1181) and the Baltic Crusades. – *Medieval History Writing and Crusading Ideology. Studia Fennica Historica 9*. Koostajad: T. M. S. Lehtonen, K. V. Jensen. Finnish Literature Society. Helsinki 2005, lk 245

¹⁸⁴ Näiteks Peep Peter Rebane: **Rebane** 1969, lk 27–28

¹⁸⁵ Näiteks Enn Tarvel: **Tarvel** 2004, lk 50–53

¹⁸⁶ **Rebane** 1969, lk 27

¹⁸⁷ **T. Baranauskas**. Saxo Grammaticus on the Balts. – *Saxo and the Baltic Region. A Symposium*. Koostaja: T. Nyberg. Odense 2004, lk 78

¹⁸⁸ **Tõnisson** 1998, lk 42

¹⁸⁹ Samas teeb Nils Blomkvist kaugeleulatuvaid järeldusi, et Fulco misjonit võiks seostada hoopis Rootsi, mitte Taaniga ning viimane seos tekkis vaid Rootsi keeruka poliitilise olukorra tõttu, mille tagajärjel pidi Rootsi oma ettevõtmisest loobuma. **Blomkvist** 2009, lk 34, 53

¹⁹⁰ **Kala** 1998, lk 43

¹⁹¹ **Fannesberg-Schmidt** 2005, lk 244

Taani eesmärkidega seostus ka varasemalt mainitud Kuramaa kiriku küsimus ning koos sellega kerkib arutelu kirikute ja kabelite olemasolu võimalikkusest vallutuseelses Eestis. Kuigi eestlaste ametlik ristimine toimus alles 13. sajandi esimesel veerandil, on mitmed ajaloolased¹⁹² seisukohal, et Eestis asusid esimesed kirikud ja kabelid juba 12. sajandil. Skandinaaviamaades võeti ristiusk esimesena vastu Taanis 10. sajandi teises pooles, sellele järgnevalt Rootsis ja Norras 11. sajandi alguses. Ometigi viitavad kirjalikud allikad, et esimesed kirikud asusid kõnealustel Skandinaavia aladel juba 9. sajandi alguses,¹⁹³ seega üle saja aasta enne ristiuse vastu võtmist. Vastavast paralleelist lähtuvalt tundub kiriku asumine Eesti alal 12. sajandi teisel poolel igati loogiline. Nii nagu Taanil ja Rootsil 9.–10. sajandil, olid ka Eestil 11.–12. sajandil pidevad kontaktid kristlike maadega, kust saadi eeskujuga, nii et kiriku ehitamine polnud kindlasti võimatu ettevõtmine.

Kiriku olemasolule Eestis on viidatud ka seoses piiskop Fulco ja munk Nicolausega. Nils Blomkvist annab edasi Püha Olavi imetegudes kirjutatud loo, kus kaks Eestist pärit poissi on ristitud ning üks neist veenab ka oma haiget isa Püha Olavi poole palvetama. Terveks saades lubab isagi kristliku usu omaks võtta.¹⁹⁴ Samas artiklis oletab Blomkvist, et hilisem munk Nicolaus oli üks kahest Eesti päritolu poisist, kes kristlaseks saades uut nime kandma hakkas.¹⁹⁵ Haige isa imelise tervenemise loo puhul on aga põhjust otsida kirikut, kus mees ennast ristida võinuks lasta. Blomkvist leiab, et kirik pidi asuma võimalikult lähedal, näiteks Novgorodis, ent Paul Johanseni seisukohtadest tiivustatult oletab Blomkvist ristimise aset leidmist Tallinnas asuvas kirikus.¹⁹⁶ Kiriku olemasolu oleks põhjendatud ka seoses Fulco ja Nicolause 1170. aastatesse paigutuva väidetava Eestimaal viibimisega. Kui vaimulikud tõepoolest mitme aasta vältel eestlaste seas jutlustustööd tegid, tundub aina tõenäolisem, et nad asusid kiriku või vähemalt kabeli läheduses, näiteks Tallinnas.¹⁹⁷ Väite tõesusele lisab

¹⁹² Sellisel seisukohal on näiteks Nils Blomkvist ja Paul Johansen. **Blomkvist** 2009, lk 31; **P. Johansen**. Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 74. Stockholm 1951, lk 75-88

¹⁹³ **S. Brink**. New Perspectives on the Christianization of Scandinavia and the organization of the Early Church. – *Scandinavia and Europe 800–1350. Contact, conflicts, coexistence*. Koostajad: J. Adams, K. Holman. Turnhout 2004, lk 172

¹⁹⁴ Lugu täies mahus: A History of Norway and the Passion and Miracles of the Blessed Óláfr. Tõlkija: D. Kunin. Eessõna ja märkused: C. Phepstead. Viking Society of Northern Research. London 2001. [<http://www.vsnrweb-publications.org.uk/Text%20Series/Historia%26Passio.pdf>] (5.05.2014)

¹⁹⁵ **Blomkvist** 2009, lk 30

¹⁹⁶ **Blomkvist** 2009, lk 30–31

¹⁹⁷ **Tõnisson** 1998, lk 42

kaalukust, et mitmetes Läänemerel kaubandussidemeid omavates linnades nagu Visbys ja Novgorodis asusid kaupmeestekirikud.¹⁹⁸ Kuigi Tallinnas asuvale kirikule pole ei arheoloogias ega kirjalikes allikates ümberlökkamatut kinnitust, ei saa selle olemasolu täielikult välistada. Püsivad kaubasedemed, mida Skandinaavia kaubahoovi olemasolu eeldaks, olid siinse töö autori arvates olemas.

Ehkki kirjalikud allikad sellele ei viita, võib lisaks Tallinnale oletada väikeste kirikute või kabelite olemasolu ka teistes Eesti lääneosa piirkondades ja saartel, sest misjoni edukaks toimimiseks ja ristiusu levikuks oli tarvis pühakoda.¹⁹⁹ Seetõttu ehitati kas või väike kabel nii ruttu kui võimalik. Kabelite olemasolu on seostatud ka kaupmeeste hooajalise viibimisega Põhja-Eestis.²⁰⁰ Siinkirjutaja arvates on väikese kiriku või kabeli olemasolu vägagi tõenäoline ning kui mitte varem, siis hiljemalt Fulco (oletatava) misjoni perioodil. Kabeli ehitamine peaks olema elementaarne esimene samm, et ristiusku levitada: kui misjonär leiab jutlustades indiviide, kes on valmis uue usu vastu võtma, oleks tarvilik suunata nad kohe ka kristliku õpetuse juurde. Samuti on kristliku matuse üheks iseloomulikuks tingimuseks matmine pühitsetud alale, kas siis kirikusse, kirikaeda või väikese kabeli ümbrusesse. Eesti kontekstis ongi viimane kõige teravam probleem: kõigi muude tingimuste järgi võiks nii mõnigi matus olla kristlik, aga pühakoda läheduses pole. Mitmed Skandinaaviamaade uurijad on üritanud probleemile erinevaid lahendusi pakkuda.²⁰¹

Kirjalike allikatega seoses on huvitav ka Saaremaa elanike kujutamine. Nimelt on juba 11. sajandil levinud kuvand saarlastest kui piraatidest ja kõige metsikumatest paganatest.²⁰² Ka Henrik on kirjutanud, et saarlaste seas olid paganlikud uskumused kõige tugevamad ning nad ristiti eestlaste hulgast viimastena.²⁰³ Kõnealused väited ei pärine aga eestlaste endi sulest, nii et pole võimalik teada, kui suur tõepõhi neil all on. Tänu Henriku kroonikale pole kahtlust, et Saaremaale tõepoolest jõudsid 13. sajandi esimese poole ristosõdijad viimasena, ent küsitavaks jääb, kas siis saabunud misjonäride teeneks võib lugeda saarlaste ristiusustamist või oli see

¹⁹⁸ EA II 2012, lk 30

¹⁹⁹ Nilsson 2000, lk 81

²⁰⁰ Rebane 1969, lk 27

²⁰¹ Näiteks võimalus kasutada kristlaste alade märkimiseks ruunikive: Nilsson 2000, lk 81

²⁰² Kaljundi 2005, lk 96-98

²⁰³ HCL XXX, 5–6

juba varem toimunud. Nimelt on neid rahvaid, kes kirikliku organisatsiooni alla ei kuulu, tüüpiline näidata misjonikroonikates võimalikult paganlikus valguses.²⁰⁴ Nii on kergem õigustada sõda nende vastu ning on olemas ka ettekääne lahendada koos usuküsimusega võimuküsimus.²⁰⁵ Siin on võimalik näha sarnasust Vana-Vene vürstide kujutamiselega. Ühtesid kujutati paganlikuna ning teisi neofüütidele sobimatu mõjuna; mõlemad põhjendused kandsid üht eesmärki, nimelt õigustust vastased relva jõul maha suruda. Ehk võitlesidki saarlased ristisõdijatele ja misjonäridele erakordselt ägedalt vastu, ent sellisel juhul ei pruukinud põhjuseks olla vastuhakk kristlusele, vaid pigem soovimatus kellegi teise võimu alla kuuluda. Ilmselt just vallutuse tagajärjel kujunes Eesti alal vastumeelsus ristiusule: seda hakati seostama poliitilise sõltumatuse kaotusega.²⁰⁶

2.3 Arheoloogiline materjal

Uurides läänekiriku mõjusid arheoloogias, on olukord mitmes mõttes keerukam kui õigeusu puhul. Kui idakiriku ja eriti Loode-Vene alade puhul on väga spetsiifilisi esemeid ja matmiskombeid, mille abil võib järeldada õigeusu levikut, siis katoliiklusel nii silmatorkavad eripärad puuduvad. Seetõttu peab veelgi enam tõmbama paralleele teiste Balti alade ja Skandinaaviamaadega ning kohati lootma ka loogiliselt järeldatud oletustele. Olukorra komplitseeritust arvestades on järgnevalt käsitletud paralleelselt nii esemelist materjali kui ka matmiskombeid ning tehtud kõrvalepõikeid ka kunstiajalukku.

Kontaktid õigeusuga olid kõige tihedamad Eesti idaosas ning enim katoliikliku Euroopa mõjutusi on võimalik tuvastada Lääne-Eestis ja Saaremaal. Eesti lääneosasse jõudis euroopalik esemeline kultuur ja uskumuste süsteem Skandinaavia kaudu,²⁰⁷ mis oli omakorda kontaktis kristliku maailma tuumikaladega. Kuigi eelnevates peatükkides mainitud kauba- ja rüüsteretked olid märkamatu mõjutanud eestlaste maailmapilti juba 11. sajandil, toimus suurem muutus järgneval aastasajal ning kõige selgemalt väljendub see matmiskombestikus.

²⁰⁴ Kaljundi 2005, lk 95-96

²⁰⁵ Leimus 2009, lk 22

²⁰⁶ T. Kala. Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi. – *Tuna* 3, 2006, lk 26

²⁰⁷ Anderson 1989, lk 248

Ristiusust saab üldiselt rääkida alles siis, kui põletusmatus asendub laibamatusega. Ehkki põletusmatust esineb mõnikord ka kristluses²⁰⁸ ning samamoodi laibamatust mittekristlikes ühiskondades,²⁰⁹ on levinud praktikaks põletusmatuse seostamine paganlusega ning laibamatuse sidumine kristlusega. Eelkristlikule perioodile omane keha põletamise komme on seotud kahe uskumusega: arvati, et keha pole surmajärgses elus vaja ning usuti, et põletamisel vabaneb hing kehast kiiremini. Sellele lisandus idee „kahekordsest“ surmast: inivid sureb lõplikult alles pärast keha hävitamist.²¹⁰ Kristlikus matuses ilmneb aga väga selge maailmavaateline muutus: enam ei ole mitte hing see, mis edasi elab, vaid viimisel kohtupäeval üles tõusmiseks on vaja keha. Viimane aga välistas põletusmatuse kui matmisviisi.

Nihe põletusmatusele laibamatusele oli liivlaste hulgas toimunud juba 10. sajandil, Eesti mandriosas 11. sajandi teises pooles, Lääne-Eesti saartel alles 12. sajandi lõpuosas ning suuremas osas 13. sajandil.²¹¹ Käesoleva töö autori jaoks on huvitav, et Saaremaa, millel olid ilmselt kõige tihedamad kontaktid teiste juba ristitud aladega, läks laibamatusele üle alles vallutuse perioodil või vahetult enne seda. Tasub aga meeles pidada, et selline järeldus on tehtud lahkunu surmajärgse kohtlemise põhjal ning sellisena ei väljenda indiviidi isiklikke veendumusi, vaid tema kaaslaste omi.²¹² Kui võtta arvesse võimalus, et lahkunu põletati vaid seetõttu, et tema pere ja suguvõsa, kes matuse eest vastutasid, ei olnud ristiusku omaks võtnud, kasvab võimalus rääkida kristluse levikust Saaremaal juba 12. sajandil. Nimetatud teooriale on veel teisigi pooltargumente.

Nooremal rauaajal maeti kalmeisse vaid väike osa ühiskonnast, umbkaudu viiendik.²¹³ See tähendab, et enamik elanikest saadeti viimsele teekonnale mingil muul, märkamatul, viisil.²¹⁴ Suurem osa matuseid muinasaja viimastel sajanditel olid Eestis põletusmatused ning ühtlasi on teada üle terve Euroopa, et kui eelkristlikes ühiskondades eliidi liikmeid maeti, oli tegu

²⁰⁸ Seda esines siiski väga harva ning põletusmatus oli lubatud vaid väga erandlikes olukordades, näteks haiguspuhangu korral või kui kaugel maal surnud isik vajas tingimata koju toimetamist. **Jonuks, Kurisoo** 2013, lk 75–79

²⁰⁹ **Nilsson** 2000, lk 76

²¹⁰ **Mägi** 2004a, lk 11

²¹¹ **Mägi** 2002, lk 133

²¹² **Spirģis** 2012, lk 708

²¹³ **V. Lang.** Traceless Death. Missing burials in Bronze and Iron Age Estonia. – *Estonian Journal of Archaeology*, 2 (15), 2011, lk 111

²¹⁴ **Mägi** 2004a, lk 9–10

peaaegu alati põletus-, mitte laibamatusega.²¹⁵ Kuna Eestis oli nooremal rauaajal kombeks mätta vaid eliidi liikmeid ning neid oli ühtlasi tavaks enne kalmesse asetamist põletada, ei pruukinud seega põletusmatuse levik viidata ristiusu puudumisele. Võimalik hoopis, et ühiskonna kõrgemasse kihti kuulumine kaalus usuküsimuse üles. Kinnitus sellele leidub ka Henriku kroonikas, kus liivlaste vanem Kaupo, kes võttis ristiusu vastu ning käis suisa Roomas palverännakul, lõpuks siiski põletati.²¹⁶

Lääne-eestlaste ja saarlaste seotust kristlusega hoolimata põletusmatuse levikust on võimalik järeldada ka ristripatsite esinemisest haudades. Kuigi algupäraselt oli tegu õigeusu levikule viitavate esemetega, jõudsid need Lääne-Eestisse Skandinaaviasuunaliste kontaktide tulemusel²¹⁷ ja hakkasid Saaremaal levima alates 11. sajandi lõpuosast.²¹⁸ Saaremaal ja Lääne-Eestis asuvadki ristripatsid peamiselt matustes, mis iga teise kriteeriumi järgi näevad välja paganlikud: põletatud luud, kehad on asetatud hauda erinevates ilmakaartes ning peamiseks on kivikalmetesse matmine. Ristikujuliste ripatsite esinemist põletusmatustes on Marika Mägi seostanud *primisignatio* ehk eelristimisega (*catechumen, catechuminate*). See tähendab, et mõni kristlane on näiteks soodsamate või turvalisemate kaubasuhete loomise eesmärgil paganliku indiviidi “ristiga märkinud“ ehk siis seadnud sisse tihedama kontakti. Selline inimene oleks nõ poolkristlane, kellel on küll seosed ristiusuga, ent enamikes kommetes on jäänud truuks paganlikele tavadele.²¹⁹

Ristripatsi olemasolu kõrval mängib rolli ka leiukontekst. Kui tegu on täiskasvanud mehe või naise matusega, siis võib rääkida *primisignatio*’st, ent näiteks lapsematuse puhul on see tõenäosus väga väike.²²⁰ Viimase asjus jääb muidugi võimalus, et lapse vanemad olid ristiga märgitud ning seetõttu tegid nad sama ka oma lapsega, ent kuna *primisignatio* eesmärgiks oli turvalisemate suhete sisseseadmine, siis pidi see olema suunatud konkreetsele indiviidile ning

²¹⁵ **M. Mandel.** Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. Eesti Ajaloomuuseum 2003, lk 149

²¹⁶ **Šnē** 2009, lk 70

²¹⁷ **Kurisoo** 2013, lk 19

²¹⁸ **M. Mägi.** From Paganism to Christianity. Political Changes and their Reflection in the burial customs of 12th–13th century Saaremaa. – *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflussnahme – Rezeption – Wandel.* CCC 8. Koostajad: D. Kattinger jt. Schwerin–Helms 2004, lk 28 (edaspidi Mägi 2004b)

²¹⁹ **Mägi** 2002, lk 151–152

²²⁰ **Kurisoo** 2013, lk 51

polnud sellisena tervele perele või suguvõsale laiendatav.²²¹ Seega ristikeste leidmine laste haudadest viitab arvatavasti sügavamale arusaamale kristlusest ning näitab, et kristlus on ühiskonnas midagi enam kui kaubandusega tegeleva indiviidi kaelas olev ripats.

Võib ka olla, et algselt individid vaid eelristiti, ent vastava toiminguga jõudis inimesteni ristiusu tähendus ning tasapisi kujunes uuest religioonist arusaam ja selle omaksvõtt.²²² Selle kasuks räägib ka argument, et varakristlikul ajal, mil eelristimise funktsioon loodi, oli tegu vaheetapiga paganlusest kristlusesse.²²³ Ristiga märgitust pidi mõne aja pärast saama kristliku kogukonna liige. Kuigi *primisignatio* fenomeni on võimalik laiendada ka näiteks Soomele, täpsemalt sealsetele kaubalinnadele nagu Turu,²²⁴ ei ole eelristimise seostamine kõrgkeskajaga levinud, vaid funktsiooni kasutati eelkõige kristluse algusaegadel meie ajaarvamise esimestel sajanditel.²²⁵ Seda tõenäolisem tundub võimalus, et ristripatsitega põletusmatused olid midagi enam kui pelgalt märk kontaktidest kristlastega.

Seda kinnitab asjaolu, et Marika Mägi on pidanud matmiskombeid kõige konservatiivsemaks ideoloogia osaks, milles toimub nihe alles siis, kui kõik teised veendumused on juba muutunud.²²⁶ Sellest saab ka järeldada, et kõigis muudes aspektides olid saarlased kristlikud, ent matmiskommete muutumisega läks veel aega. See oleks ka üks võimalik seletusviis, miks Saaremaal 13. sajandi alguses arheoloogia põhjal ristiusk väga kiiresti üle võeti ning vaid ühe põlvkonna jooksul põletusmatused laibamatustega asendusid.²²⁷ Ometigi on ka vastupidiseid seisukohti. Näiteks Alexander Musini sõnul on muutused matmiskommetes hoopis üks kõige esimesi uuele usule üle mineku elemente:²²⁸ kui oled omaks võtnud teistsuguse religiooni, kaasneb soov seda koheselt representeerida. Võimalik, et see olenes konkreetsest juhtumist. Näiteks kui ristiusk suruti vägivaldselt peale nagu Mandri-Eestis koos vallutusega, sooviti nii kaua kui võimalik vanast eshatoloogiast kinni hoida, ent kui uue usu vastuvõtt oli vabatahtlik

²²¹ Purhonen 1997, lk 380

²²² Musin 2012, lk 515

²²³ G. L. Sittser. The Catechumenate and the Rise of Christianity. – *Journal of Spiritual Formation and Soul Care*. Vol 6, nr 2, 2013, lk 182

²²⁴ Purhonen 1997, lk 380

²²⁵ Sittser 2013, lk 179–180

²²⁶ Mägi 2004a, lk 9

²²⁷ Mägi 2004a, lk 18

²²⁸ Musin 2012, lk 508

ning seda tehti rõõmuga, võis tekkida soov uut maailmavaadet teistele presenteerida. Antud teemal on siiski keeruline kindlat seisukohta võtta.

Nii nagu ka ajaloolased, on ka mitmed arheoloogid Skandinaaviamaadest leitu põhjal oletanud, et Saaremaal võis vallutuseel ajal kirik asuda.²²⁹ Arheoloog Jaak Mäll on leidnud, et mõned kirikud nagu Pöide ja Valjala võisid Saaremaal olla juba enne vallutust ning ehitatud saarlaste endi initsiatiivil, mitte Euroopast saabunud võimukandjate poolt.²³⁰ Saaremaa oli nimelt üks väheseid piirkondi Eestis, kus vallutuseelne eliit jäi püsima ka hilisemal ajal.²³¹ Üldjuhul on seda selgitatud kristluse aktsepteerimise ja lühikese üleminekuperioodiga, ent põhjus võib peituda ka asjaolus, et Saaremaa eliit oli juba suures osas kristlik ning seega ei pörkunud uue usu ja kirikute ehitamisega, vaid aitas sellele kaasa. Eliidi kaalukast rollist ristiusu omaksvõtul on tõendeid 13. sajandist. Nimelt on Pöide kivikiriku portaalil kujutatud ilmselt Eesti rōivaid kandvat abielupaari, kes võisid olla kiriku patroonid.²³² Kui eliit pooldas kristlust pärast vägivaldset vallutust, tegi ta seda suure tõenäosusega ka enne ristisõdijate saabumist. See läheks kokku Skandinaavias ja ka mujal Euroopas levinud praktikaga, kus enne kirikliku organisatsiooni sisseseadmist toimus kõrgemate ühiskonnakihtide eestvedamisel kabelite ja kirikute ehitamine.²³³

Suurem osa 12. sajandist ilmselt siiski kirikut Eestis ei asunud. Kui kiriklikku organisatsiooni polnud, pidi kogukond ristiusu õpetuse osas lootma ainult väliskontaktidele ning suhetele üksteisega. Tasub ka meeles pidada, et kiriku olemasolu puudumine ei tähenda tingimata kristlaste puudust. Samuti võis kahe sündmuse – esimeste eestlastest ristitute ja kiriku ehitamise – vahele jääda suisa mitmesaja aastane periood. Skandinaaviamaade puhul on John H. Lind pakkunud, et esimesed kristlased ristiti mitte Skandinaaviasse saabunud misjonäride poolt, vaid kristlikke alasid, näiteks Bütsantsi, külastades.²³⁴ Pole võimatu, et sarnane olukord võis olla ka eestlaste puhul.

²²⁹ Mägi 2004b, lk 31

²³⁰ J. Mäll. Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.–14. Jahrhundert. – *Culture Clash or Compromise. Papers of the XIth Visby Symposium 1996*. Toimetaja: N. Blomkvist. Visby 1998, lk 165

²³¹ Kala 2001, lk 5-6

²³² Mägi 2004b, lk 32

²³³ Kala 2006, lk 15

²³⁴ Lind 2013, lk 352–353

Kiriku puudumine tõi aga suure tõenäosusega kaasa süstematiseeritud ja põhjalike teadmiste puudumise kristlikust õpetusest kanoonilise õiguse mõistes ning selle asemel tekkis kohaliku loomuga kristlus,²³⁵ mida on tihti iseloomustatud sõnaga *sünkretism*.²³⁶ See tähendab, et ilma vaimulike juhendamiseta segunesid varasem paganlik religioon ja uus kristlik usk ning moodustasid omapärase terviku. Uurijate hulgas on sünkretism ehk kahe usu rahumeelne kooseksisteerimine²³⁷ tihti arutelu tekitanud, sest rõhutatakse, et praegusel hetkel uuritakse tollaseid uskumusi vastavalt sellele, milline meie arvates oli paganlus ja milline oli kristlus. Viimane on toonud kaasa sünkretismisuunalise kriitika, sest väidetavalt see ei arvesta tol ajal elanud inimeste ja nende uskumustega, vaid üritab konstrueerida sajanditevanust süsteemi praeguste teadmiste ja arusaamade põhjal.²³⁸ Sageli jäetakse kõrvale asjaolu, et tollaste inimeste jaoks ei tekkinud arvatavasti mitte mingit konflikti varasema ja uue usu vahel, vaid neile omased elemendid segunesid, põimusid omavahel ühte. Siinse töö autor nõustub seisukohaga, et sünkretismi mõistet saab kasutada vaid siis – ning sobivatel tingimustel ka väga edukalt –, kui nii paganlus kui ka kristlus arenevad üheskoos edasi, kumbki neist ei jää staatiliseks.²³⁹

Eestis on sünkretismi ilminguteks peetud näiteks hauapanuste esinemist matustes.²⁴⁰ Kuigi põletusmatus oli nooremal rauaajal tüüpilisim, hakkasid 12. sajandil levima Saaremaal ja Lääne-Eestis hauapanustega laibamatused.²⁴¹ Traditsiooniliste arusaamade järgi on tegu vastuolulise olukorraga, kus laibamatus justkui viitab kristlikele mõjudele, ent hauapanuste esinemine kõrvaldab selle võimaluse. Samas on eelnevalt selgitatud, et hauapanuste esinemine ei tähendanud automaatselt paganlikkust, vaid võisid viidata ka näiteks sotsiaalsele staatusele,²⁴² samuti ka sünkretismile. Viimaks tasub mainida ka Marika Mägi seisukohta, kelle arvates laibamatuse levik saarlaste hulgas 12. sajandil ei olnud kuidagi seoses usuliste kujutelmade muutumisega ning kätkes endas vaid Skandinaavias nähtust eeskuju võtmist.²⁴³

²³⁵ Musin 2012, lk 499

²³⁶ Pluskowski, Patrick 2003, lk 30

²³⁷ Leimus 2009, lk 21

²³⁸ Pluskowski, Patrick 2003, lk 30

²³⁹ Pluskowski, Patrick 2003, lk 31

²⁴⁰ Jonuks, Kurisoo 2013, lk 81

²⁴¹ Tõnisson 1998, lk 42

²⁴² Peatükk 1.2

²⁴³ Mägi 2002, lk 135

2.4 Ristiusk Lääne-Euroopa kirjalikes allikates ja arheoloogias: võrdlus

Kirjalikes allikates ilmnevad 11. sajandi algusesse ulatuvad Eesti lääneosa kontaktid Skandinaaviaga, ent arheoloogia andmeil on kristlikke elemente sisaldavad matused hakanud väga aegamisi levima alles sama sajandi lõpus, mõnel pool isegi aastasaja jagu hiljem. Kui kirjalikes allikates sisalduvad viited, mille kohaselt rajati umbes 1070. aastal Kuramaale kirik, vastavad tõele, peaks sellest alates ilmema plahvatuslik kristlike elementide esinemine arheoloogias. Ometi saabusid need Eesti lääneosasse võrdlemisi aeglaselt.

Nii ajaloolased kui ka arheoloogid on suures osas ühel meelel kirikute ja kabelite olemasolu osas vallutuseelses Eestis. Kuigi allikad ja esemeline aines seda ei kinnita, on Skandinaaviamaadega tõmmatud paralleelide põhjal pühakoja olemasolu väga tõenäoline. Arheoloogid on võimalikeks kohtadeks pakkunud Lääne-Eestit ja Saaremaad, ajaloolased pigem Tallinnat, viimase puhul oleks kirik seotud skandinaavlaste kaubahoovi ja Fulco misjoniga. Kiriku olemasolu kasuks räägib ka pühakoja ehitamine Kuramaale, millepoolsed mõjutused võinuks kanduda ka põhjapoolsetele Eesti aladele, eriti Lääne-Eestisse ja Saaremaale.

Kõige teravam vastuolu ilmnebki Saaremaa küsimuses. Rohkem kui ühelgi teisel Eestimaa piirkonnal oli kontakte kristlike aladega just saarlastel, ometigi on nii kirjalikes allikais väidetud kui ka arheoloogia põhjal järeldatud, et saarlased olid üdini paganlikud ning võtsid ristiusu vastu alles koos vallutusega. Kirjalike allikate puhul võis põhjus peituda hirmus saarlaste sõjakuse ees, nii et nende paganlikuna näitamine võis olla kõigest retoorika, et ohtlikku ja tugevat vaenlast kõrvaldada. Saarlased võisid tõepoolest ohtlikud vastased olla, ent see ei viita kuidagi tõigale, et nad sealjuures ei võinuks olla ka kristlased. Nimelt ilmneb arheoloogia puhul seoses Saaremaaga mitmeid kristlikke elemente nagu ristripatsid ja laibamatused. Kuigi neid võib siduda paganlike tavadega, saab mõlemat arvestada ka sünkretismi ilmingute hulka. Põletusmatuse levik võib aga olla seotud hoopis tavaga eliidi liikmeid põletada ning ei pruugi samuti paganlusele viidata. Arheoloogia põhjal ei ole seega välistatud, et tegu oli kristliku ühiskonnaga. Kirjalikud allikad väidavad küll sellele vastu, ent viimaste puhul tasub meeles pidada nende subjektiivsust.

Kirjalikes allikates ja arheoloogilises materjalis esineb konfliktset teavet Eestimaale ja katoliikluse leviku küsimustes. Kui õigeusu kiriku puhul ei viidatud kirjalikes allikates kordagi Vana-Vene huvidele eestlasi ristida, aga arheoloogiliselt levis erinevaid idakirikule omaseid elemente, siis Lääne-Euroopa puhul on olukord vastupidine. Ühest küljest on kirjalikest allikatest teada mitmeid rahumeelseid retki Eestimaale, mille eesmärgid on olnud nii poliitilised, majanduslikud kui ka religioossed, ent arheoloogia ei kinnita nendest mitte ühtegi. Kuigi matmiskombestikus esineb elemente nagu laibamatus ja ristripatsid, mida võib seostada kristlusega, on sama suur võimalus tõlgendada neid pelgalt läänest saabunud eeskujuna, mille tegelikku tähendust ei teatud.

Muidugi jääb arheoloogia puhul alati ka tõenäosus, et esemed, mis kinnitaksid ristiusu laialdasemat levikut, on kas hävinud või neid pole veel leitud, ent samavõrd tõenäoline on, et kirjalikes allikates öeldu pole kunagi aset leidnud. Tõe teada saamiseks on tarvis oodata kas tulevikus saabuvaid väljakaevamisi või uute kirjalike allikate avastamist. Viimane on aga ääretult ebatõenäoline.

3. Metodoloogiline võrdlus

Ajalugu ja arheoloogia kui tõlgendavad ning vähemal või rohkemal määral subjektiivsed teadused loovad minevikust nii mitu erisugust pilti kui on sellel uurijaid. Mida kaugemat ajalooajalooperioodi uuritakse, seda vähemaks jääb fakte ning kasvab oletuste osatähtsus. Sellest lähtuvalt on paratamatu, et ühe ja sama küsimuse puhul ning ka ühesuguseid andmeid kasutades võivad uurijad jõuda erinevatele järeldustele. Siinse töö eelnevas kahes peatükis tutvustati õigeusu ning katoliku kiriku mõjusid 12. sajandi Eesti ja eestlaste jaoks erinevate autorite seisukohtade põhjal. Järgnevalt püütakse vastuoluliste teemade kaupa süstematiseerida käesolevas töös varasemalt välja toodud arvamusiteadlaste uurimiskontekstist, seisukohtadest ja rakendatavast metodoloogiast lähtuvalt. Analüüsiks on välja valitud eelnevates peatükkides arutluse all olnud temadest neli kõige vastuolulisemat.

3.1 Bütsantsi mõju

Ida-Rooma keisririigist Põhja-Euroopasse saabuvate mõjutuste puhul lahknevad uurijate seisukohad kaheks: Signe Horn Fuglesang ja Per Beskow näevad Bütsantsi otsest mõju minimaalsena, ent John H. Lind ja Carl F. Hallencreutz leiavad, et kontakt oli tihedam kui mitmed teadlased väidavad.

Norra arheoloog ja kunstiajaloolane **Signe Horn Fuglesang** esitab eelduse, et Bütsantsi kontaktid Põhja-Euroopaga on olnud vähesed ning seegi napp mõju on Skandinaaviasse vahendatud erinevate Euroopa riikide kaudu, mitte otse Ida-Rooma keisririigist.²⁴⁴ Fuglesangi töö sisuline osa tundub olevat koostatud artikli alguses esitatud väidete kinnitamiseks. Kuigi ta nõustub, et näiteks ruunidel on kajastatud kontakte Bütsantsiga, ei pea ta seda andmestikku piisavaks, et Ida-Rooma keisririigi poolset märkimisväärset mõju näha.²⁴⁵ Sarnane olukord ilmneb arheoloogilise materjali käsitlemisel. Kuigi Fuglesang viitab erinevatele õigeusu

²⁴⁴ Fuglesang 1997, lk 35–36

²⁴⁵ Fuglesang 1997, lk 53

liturgias esinevatele esemetele nagu ristripatsid ja tinalusikad, lükkab ta viimaks siiski ümber nende seotuse idakiriku levikuga.²⁴⁶

Rootsi uurija **Per Beskow** alustab uurimust hüpoteesiga. Ta oletab, et kui Skandinaaviast olid Vana-Vene suunas tihedad kontaktid, siis ehk olid sarnased sidemed ka vastassuunal.²⁴⁷ Sarnaselt Fuglesangiga näeb ka Beskow liturgiaga seonduvaid esemeid kui kinnitust kaubandusest, mitte poliitilisest või religioosest mõjust. Kuigi ta toob välja, et Ojamaal on 12. sajandil asunud venelaste kirik, ei anna Beskowi sõnul seegi võimalust oletada usulist mõjutust ülejäänud maale.²⁴⁸ Beskow ütleb suisa, et ruunikividel esinevad kirjad, mida valdavalt seotakse Bütsantsi kontaktidega, on hoopis ladina liturgiale viitavad tekstid.²⁴⁹ Viimaks rõhutab uurija, et sakslaste surve Baltikumile ja huvi selle ristiusustamise vastu ulatus oluliselt varasemasse aega kui 12. sajandi lõpuosa.²⁵⁰ Selgelt ilmneb Beskowi meelsus innuka Saksa mõjude pooldajana, kes on nii Liivimaa kui ka Skandinaavia puhul näinud kaalukaimana Hamburg-Bremeni peapiiskopkonna tegevust.

Samuti rootslasest ajaloolane **Carl F. Hallencreutz** on võrreldes Fuglesangi ja Beskowiga teistsugusel seisukohal. Ta kasutab kaasaegseid 11. sajandist pärinevaid allikaid, eelkõige Bremeni Adami kroonikat ning võrdleb seal esitatut tekstidega ruunikividel. Hallencreutz eeldab, et tema lähenemisviis viib huvitavate tulemusteni Bütsantsi mõju käsitlemisel.²⁵¹ Viimaks paigutub tema seisukoht üsna neutraalsele pinnale: uurija tõdeb, et Bütsantsi mõju kajastatus nii Bremeni Adami kroonikas kui ka see ruunikividel märgitus, ent kasutatud allikate põhjal tundub, et huvi oli vaid kaudne. Näiteks õigeusu palvetele sarnanevaid kirju ruunikividel on ta pidanud ladina ja ortodoksi liturgia kattuvuseks.²⁵²

Kõige soosivamalt läheneb Bütsantsi mõjude küsimusele Vene ajaloo uurimisele keskendunud taanlane **John H. Lind**, kes leiab, et õigeusu kiriku ning Ida-Rooma keisririigi mõju on olnud oluliselt laialdasem kui teadlased nagu Fuglesang ja Beskow pakuvad. Lind kritiseerib

²⁴⁶ **Fuglesang** 1997, lk 39–41

²⁴⁷ **Beskow** 2003, lk 560

²⁴⁸ **Beskow** 2003, lk 560

²⁴⁹ **Beskow** 2003, lk 561

²⁵⁰ **Beskow** 2003, lk 560–561

²⁵¹ **Hallencreutz** 1997, lk 331

²⁵² **Hallencreutz** 1997, lk 339

tugevalt eelnimetatud uurijate järeldusi ning ütleb nende lähenemisviiside kohta, et „Lääne-Euroopa mõjude olemasolu on piisav Bütsantsi mõjude hülgamiseks“.²⁵³ Samuti näeb ta oluliselt rohkem õigeusule või Vana-Venele viitavaid elemente kui eeltoodud autorid. Ühe näitena on ta välja toonud, et Rootsi keskosas jätkusid pikka aega paganlikud matmiskombed, viimane on sarnane slaavi asualadel toimunule.²⁵⁴

Erinevate tulemusteni jõudmise üks peamiseid põhjuseid tundub peituvat uurija eeldustes. Olles esitanud teatud hüpoteesi või alustanud uurimist kindla eesmärgiga, kipuvad kõnealusel teemal võtma teadlased valdavalt arvesse argumente, mis nende eeldusi soosivad ning hülgama neid, mis eeldustega kokku ei lange. Nii Per Beskow kui ka Signe Horn Fuglesang on mõlemad Saksa misjoni ja katoliku kiriku mõjude pooldajad ning tunduvad kohati otsivat argumente, millega Bütsantsi mõju ümber lükata. Sealjuures jäetakse esitamata või mainitakse vaid põgusalt asjaolusid, mis Bütsantsi kontaktide kasuks räägivad. Ida-Rooma keisririigi ja õigeusu mõjude puhul ei vääri uurijate kontekst esile tõstmist, sest kõik on tegutsenud või tegutsevad sarnases ajalises ja ruumilises raamistikus. Võimalik on siiski märkida, et Rootsi ja Norra päritolu uurijad ei näe õigeusu mõju Rootsis, ent John H. Lind, ülaltoodutest ainus taanlasest ajaloolane, kes on ühtlasi peamiselt Vene ajaloo uurija, leiab, et see on võrdlemisi mõjukas olnud. Kas viimane asjaolu ka lähenemisviisis ja seisukohtades rolli mängis, jääb küsitavaks.

3.2 Vana-Vene valitsejate motiivid

Vene vürstide huvisid Eesti ristiusustamise vastu on tihti käsitletud ühedimensiooniliselt: peamiselt on motiivina nähtud majandusliku kasu saamist ning maksude kogumise kui soodsamata kaubandussuhete sisse seadmise kaudu. Taoline seisukoht on kujundatud Henriku kroonikas mainitu ning ka hilisemate 13. sajandi kirjalike allikate põhjal, kus viidatakse venelastele negatiivses võtmes. Käesoleva teema käsitlemisel tutvustatakse Maja Gąssowska, Muntis Aunsi, Torben K. Nielsenini ning Enn Tarveli seisukohti, kes kõik näevad olukorda erinevas valguses.

²⁵³ Lind 2013, lk 349

²⁵⁴ Lind 2013, lk 349–350

Poola uurija **Maja Gąssowska** käsitleb Eesti ja Läti vallutust üksteisest eraldi ning tema seisukoha järgi on Vana-Vene valitsejatel olnud küll huvi Eesti vastu alates 11. sajandi esimesest poolest, ent see on väljendunud pelgalt maksude kogumises.²⁵⁵ Samasugusel arvamusel on Läti ajaloolane **Muntis Auns**, kes näeb samuti Liivimaad venelaste maksualusena ning lisab, et needki alluvussuhted polnud pikaajalised.²⁵⁶ Nii Gąssowska kui ka Auns lähtuvad oma seisukohtades venelaste motiivide osas Henriku kroonikast ning sealsetest näidetest Vene vürstide kasuahnuse suunas. Siinse töö autori arvates on eeltoodud uurijad osaliselt hüljanud allikakriitilise lähenemise ning võtavad pimesi Henriku kroonikas kirjutatud arvesse. Ometi peaksid ka nemad olema teadlikud, et tegu oli misjonit ja ristisõda õigustava kirjutisega. Sellegipoolest usub Gąssowska, et Vene valitsejate huvi oli maksu koguda, ristimisele hakkasid nad tähelepanu pöörama alles siis, kui sakslased ja skandinaavlased vallutussõda alustades kohale ilmusid.²⁵⁷

Muntis Auns peab õigeusu mõju veel väiksemaks kui Maja Gąssowska. Ta väidab, et Jersikas ja Kokneses, mis mitmete uurijate sõnutsi on olnud idakirikuga tihedalt seotud ning suuremas osas kristlikud piirkonnad, ei olnud mingit Vene asustust ning sealsed leiud ei viita slaavlaste kohapeal viibimisele.²⁵⁸ Jersikale ja Koknesele kui ristitud Vene aladele on viidatud Henriku kroonikas,²⁵⁹ seetõttu jääb arusaamatuks, miks sel korral on Auns Henriku kroonikas mainitu vääraks tunnistanud, aga katoliiklaste negatiivset kuvandit õigeusklikesse peab tõe peegelduseks.

Erinevalt eeltoodud kahest uurijast läheneb **Torben K. Nielsen** venelaste motiividele Henriku kroonika kriitilise analüüsimise kaudu. Nielsen seisukoha järgi ei ilmnenud Läänemereruumis teravat lõhet ladina ja ortodoksi kiriku vahel kuni 13. sajandi lõpuosani ning seega polnud vallutusperioodil negatiivset suhtumist õigeusku.²⁶⁰ Ta toob võrdluseks ka paavstide seisukohad 13. sajandi esimeses pooles, milles samuti ei esine midagi otseselt vaenulikku.²⁶¹

²⁵⁵ Gąssowska 2009, lk 251–252

²⁵⁶ Auns 1998, lk 259

²⁵⁷ Gąssowska 2009, lk 252

²⁵⁸ Auns 1998, lk 260

²⁵⁹ HCL IX, 3

²⁶⁰ Nielsen 2009, lk 232

²⁶¹ Nielsen 2009, lk 231–233

Nielsen jõuab järeldusele, et see oli vaid Henriku retoorika, mille tõttu Vene vürstid halvas valguses paistsid.²⁶²

Õigeusu kombe järgi ristimise võimaluse hülgab täielikult **Enn Tarvel**, kelle sõnul ei viita ei kirjalikud ega lingvistilised allikad kuidagi idakiriku mõjutustele.²⁶³ Selle asemel peab Tarvel Eesti ristiusustamise alguseks sakslaste püsivat asumist Liivimaale, mis toimus 1180. aastatel. Varem toimunud sündmused, kaasa arvatud Vana-Vene võimalikud mõjud, heidab ta kõrvale kui läbikukkunud katsed.²⁶⁴

Vana-Vene valitsejate motiivide osas kerkib küsimusena nende huvi ristimise vastu. Konfliktid ajaloolaste seisukohtades tulenevad peamiselt Henriku kroonika erinevast rakendamisest. Osad uurijad nagu Gąssowska ja Auns tunduvad lähenevat Henriku kirjutatule kas valikuliselt või allikakriitikata ning jõuavad selle kaudu levinud seisukohani, et venelased olid ahned maksukogujad, kes kristluse levitamisest ei hoolinud. Sarnasel seisukohal on Eesti ajaloolane Enn Tarvel, kes suhtub suure kahtlusega kõigesse ida suunalt saabuvasse, ent ka tema puhul on võimalik näha tugevat poolehoidu Taani ja Saksa mõjude olemasolule, mis jätavad Vana-Vene riigid tagaplaanile. Tekstikriitilist lähenemist kõnealusel teemal pakub Taani uurija Torben K. Nielsen, kes võtab küsimust uurides arvesse Henriku kroonika subjektiivsust. Antud teemal ei teki küsimust, millist lähenemisviisi õigeks pidada, sest allikakriitikat ei tohiks kunagi kõrvale jätta. Siiski jääb ka kriitilise lähenemise puhul andmete tõlgendamise küsimus, mis võib viia erinevate tulemusteni.

3.3 Fulco misjon

Fulco misjoni (mitte)toimumine on paljude uurijate jaoks olnud üks huvitavamaid teemasid, mille puhul innukalt erinevaid teooriaid välja pakutakse. Arusaadavalt on esimene teemaga seotud küsimus, kas Fulco misjon Eestisse toimus ning sellest edasi kitsamad teemad nagu kus Fulco peatuda võis, millised jäljed võis misjon maha jätta ning mida Fulco Eestimaal korda saatis. Seisukohad varieeruvad ühest äärmusest teise.

²⁶² Nielsen 2009, lk 252

²⁶³ Tarvel 1998, lk 63–64

²⁶⁴ Tarvel 1998, lk 64

Rootsi ajaloolane, Uppsala ülikooli professor **Nils Blomkvist** on kõnealusel teemal kõige enam fantaasial lennata lasknud. Kohati tundub, et tema eesmärgiks on iga hinna eest leida tõendeid Fulco misjoni toimumise kohta. Seda tehes läheb ta aga järeldustes tihti väga kaugele. Parim näide on katse pidada samaks isikuks Fulco kaaslast, eesti keelt kõnelevat munk Nicolaust ning Püha Olevi imetegude loos esinenud Eesti päritolu poissi. Blomkvisti ainus argument taoline seose tõestamiseks on aga, et veel ühe eestlase ristiisku astumine ning Lääne-Euroopasse suundumine oleks ebatõenäoline.²⁶⁵ Seega ei esita taanlane ühtegi vääramatut tõendit, mis kinnitaks Nicolause ja Püha Olevi imetegude loos esineva poissi isiku kattumist, vaid tugineb väga julgetele spekulatsioonidele.

Väliseestlane **Peep Peter Rebane** leiab samuti, et Fulco misjon on arvatavasti toimunud, ent ebaedukalt.²⁶⁶ Taaskord on tegu teooriaga, sest tõendeid misjoni toimumise kohta ei esitata. Kuigi Rebane ei tee nii usumatuid järeldusi kui Nils Blomkvist, ei kinnita ka tema oma seisukohti ühegi veenva argumendiga. Sarnasel arvamusel on ka Ameerika Ühendriikides töötanud välisläti uuriija **Edgar Anderson**, ent tema ei sea Fulco Eestisse saabumist kahtluse alla.²⁶⁷ Kuigi ta ka ei spekulatsiooni erinevate võimaluste üle, tundub Anderson siiski uskuvat, et Fulco mitte ainult ei külastanud Eestit, vaid ka jutlustas siin. Jällegi jääb aga puudu seisukohta kinnitavatest väidetest.

Evald Tõnissoni arvamused asetuvad kahe äärmuse vahele nagu ka Edgar Andersoni puhul. Mõlemad jäävad kahtlevale seisukohale Fulco misjoni toimumise osas, aga samas ei ütle ka välja, et seda kindlasti polnud. Tõnisson küll tõdeb, et pole arheoloogilisi andmeid ei Fulco misjonist ega ka ühestki teisest Taani-poolsest huvist Eesti alade vastu 12. sajandil.²⁶⁸ Viimase seisukohaga tundub Tõnisson esindavat empiirilist lähenemist, ent samas asub ta teoretiseerima teemal, kus võis Fulco oma misjoni käigus peatuda.²⁶⁹ Siinse töö autori arvates on Tõnissoni seisukohad vastuolulised, sest ühest küljest väljendatakse selgelt allikate puudumist, ent teisalt minnakse kaasa spekulatsioonidega.

²⁶⁵ **Blomkvist** 2009, lk 31, 36

²⁶⁶ **Rebane** 1989, lk 177

²⁶⁷ **Anderson** 1989, lk 269

²⁶⁸ **Tõnisson** 1998, lk 42

²⁶⁹ **Tõnisson** 1998, lk 42

Taaskord esindab kõige äärmuslikumat lähenemist **Enn Tarvel**, kelle sõnutsi pole mingit alust arvata, et Fulco misjoniretked oleksid toimunud.²⁷⁰ Tarvelile tüüpiline lähenemisviis, nõ argument vaikusest (*argumentum ex silentio*), tundub kasutust leidvat ka siin. Kuna pole ümberlökkamatuid tõendeid, siis pole asja olnud. Samas ei vii taoline lähenemisviis niivõrd varase ajalooajalooperioodi uurimisel tihti sihile.

Antud teema käsitlemisel on uurijad valinud ühe kahest võimalusest: üks on spekulatsioonide tee, mille järgi misjon ühes või teises võtmes toimus, teine on *argumentum ex silentio*, mille põhjal jäi misjoniretk Eestisse vaid plaaniks paberil, sest pole ühtegi tõendit, mis kinnitaksid selle toimumist. Uurijad nagu Blomkvist on valinud esimese tee ning peavad kohati narratiivi nii tähtsaks, et ajalooline tõde (kui see üleüldse olemas on) jäetakse kõrvale. Seevastu ei pea siinkirjutaja õigeks ka Enn Tarvelile omaseid uurimismeetodeid, mis jätavad täielikult kõrvale ka loogiliste järelduste tegemise võimaluse ning keskenduvad ainult empiirilisele materjalile. Kuigi eeltoodud uurijad on oma töid avaldanud enam kui kahekümne aasta jooksul, pole ajaline raamistik nende käsitlusi mõjutanud. Küll aga võib lihtsustatult öelda, et Eestist väljaspool tegutsevad ajaloolased leiavad, et misjon toimus ning Eesti enda uurijad on viimase osas ettevaatlikud. Kahtlemata on mõlemal lähenemisviisil positiivseid ja negatiivseid jooni, ühe puhul jääb ajalugu ja selle uurimine tihti üsna „kuivaks“ ning ei anna võimalust luua vägagi tõneäoliseid stsenaariumeid, teise puhul aga on oht kalduda ilukirjanduse valdkonda.

3.4 Kristlikele matmiskommetele üleminek

Kuigi kristianiseerimisprotsessi uurides tutvustatakse alati ka kristlikke matuseid iseloomustavat, esineb erinevaid arusaami nende tõlgendamise küsimuses. Järgnevalt on lühidalt tutvustatud, kuidas käsitlevad erinevad uurijad paganlike ja kristlike matuste küsimust. Vaatluse alla on võetud Alexander Musini, Marika Mägi ja Heiki Valki seisukohad.

Vene arheoloog **Alexander Musin** peab oluliseks esemelise materjali võrdlemist kirjalike allikatega ning pöörab leidude uurimisel suurt tähelepanu leiukontekstile.²⁷¹ Musini põhilised

²⁷⁰ **Tarvel** 2013, lk 117

²⁷¹ **Musin** 2012, lk 498-499

seisukohad on, et kristlusele omasele laibamatusele üleminek toimus kohe, kui uus usk oli vastu võetud²⁷² ning et kristlus saabus spontaanselt, keskklassi eeskujul.²⁷³ Musini käsitlused on objektiivsed ning mitmeid allikate rühmi arvestavad, sest ta ei võta arutlemisel eeskujuks üksikobjekti, vaid vaatleb suuremat pilti. Näiteks püüab ta loobuda mitmetele ajaloolastele omasest lähenemisest, mille puhul kasutatakse matuste määramisel praegusel ajal kujundatud arusaamu kristlusest ja paganlusest. See tähendab, et Musin võtab arvesse 12. sajandi inimese maailmapilti, mitte ei suru peale praegust paganluse käsitlemise mudelit. Sellega koos toob ta välja kultuuri ja uskumuste pidevas liikumises olemise ning rõhutab kristluse kohaliku vormi kujunemist.²⁷⁴

Eesti arheoloog **Marika Mägi** lähenemisviis erineb Musini omast oluliselt. Matmiskombeid puudutava eeldusena käib ta välja väite, et keha surmajärgne kohtlemine oli üks viimaseid asju, mis uue usu vastu võtmisega muutus.²⁷⁵ Mägi sõnul toimusid kõik teised arengud varem ning eshatoloogiliselt muutused viimasena. Kuigi ka Mägi kasutab lisaks arheoloogiale kirjalikke allikaid, on ta rohkem keskendunud kristlike mõjude uurimisele tänapäeva seisukohtadest lähtuvalt. Näiteks kuna Saaremaal levis 12. sajandi lõpuni põletusmatus, peab ta kristluse mõju minimaalseks, sest lähtub seisukohast, et kristlik matus saab olla vaid laibamatus. Samuti käsitleb ta kirjalikke andmeid, näiteks Henriku kroonikat, osaliselt ilma kriitilise lähenemiseta, sest läheb kaasa sealsete väidetega, mille järgi saarlased olid kõige metsikumad paganad. Viimase põhjal kujundab ta enda seisukoha, mille järgi saarlaste ristiusustamine toimus vähemalt suuremas osas alles koos vallutusega.

Teine Eesti arheoloog **Heiki Valk** on Marika Mägile vastupidise lähenemisviisiga ning nagu ka Alexander Musin, käsitleb matmiskombeid pigem 12. sajandi kontekstist lähtuvalt. Valk peab tähtsaks üleminekuperioodi, mille vältel võisid matustes seguneda nõ klassikalisele paganlusele ja kristlusele omased tavad. Näiteks Rootsi keskosas esinevaid läänesuunalisi kivikalmetes asuvaid matuseid peab Valk kindlaks ristiusu mõjuks.²⁷⁶ Samuti on pigem

²⁷² Musin 2012, lk 508

²⁷³ Musin 2012, lk 516–517

²⁷⁴ Musin 2012, lk 496–499

²⁷⁵ Mägi 2004a, lk 9

²⁷⁶ Valk 1998, lk 239

kristlike matustena nähtud Loode-Venemaal ja Eesti idaosas levinud ümarkääpaaid ja žalnik-haudu, kus võis esineda nii kivikonstruktsioone kui ka rohkeid hauapanuseid.²⁷⁷

Seisukohtade erisus on siinkirjutaja arvates tekkinud erinevatest eeldustest 12. sajandi kristlusele. Nimelt, kas kristlust on käsitletud nüüdisajal loodud ettekujutusest lähtuvalt või on end püütud asetada tolleagse inimese asemele. Uurijatest Heiki Valk ja Alexander Musin on lähenenud matmiskommete kristianiseerumisele 12. sajandi indiviidi vaatepunktist ning sellest lähtuvalt näevad nad ristiusu mõjutusi ja levikut palju enamates kohtades. Marika Mägi uurimisviis tundub lähtuvat tänapäeval loodud kristluse kujutlustest. Kuna Mägi suhtub kristlikule matusele iseloomulikesse joontesse üsna rangelt, on tema sõnade järgi kristluse mõjud vähesed. Selle asemel seob ta kristlikku matust meenutavaid jooni kaubandussuhetega. Eeltoodud kolm teadlast on kõik tegelnud sama piirkonna uurimisega, nimelt Läänemereruumi idaosaga. Käesoleva töö autori arvates ei ole nende uurijate puhul võimalik rääkida kontekstist, mis neid mõjutanud on, ent nende lähenemisviisid jagunevad kaheks: ühe puhul kasutatakse tänapäeval loodud kuvandit kristlusest ja paganlusest, teise puhul püütakse end panna tollase elaniku asemele. Kuigi kindlalt pole võimalik öelda, kumb uurimistee õigemate tulemusteni viib, tundub siinse töö autorile otstarbekas kasutada tollase inimese kesket lähenemist.

²⁷⁷ Valk 1998, lk 242; Laul, Valk 2007, lk 112

Kokkuvõte

Ristusustamine kui üks mõjukamaid protsesse Euroopa ajaloos on pälvinud palju tähelepanu. Erandiks pole ka Eesti, kuhu ristiusk jõudis II aastatuhande esimestel sajanditel esialgu ümberkaudsete maadega suhtlemise teel ning hiljem vallutussõjaga. Kuigi kristianiseerimisprotsess on alati huvipakkuv olnud, on eriti viimastel aastakümnetel sellega seotud sündmusi ja arenguid rohkelt uuritud. Kui varasemal ajal on teemat käsitletud valdavalt ajaloolaste poolt kirjalike allikate põhjal, siis alates eelmise sajandi lõpust on kaasatud ka arheoloogid.

Teema asetumine eelajaloolise ja ajaloolise aja piirimaile nõuab objektiivsemate tulemuste saavutamiseks nii kirjalike allikate kui ka arheoloogilise materjali kaasamist. Uurijad aga, eriti kui nad on erinevate teadusalade esindajad, rakendavad tulemuste saavutamiseks erinevaid meetodeid, mis tihti viivad ka sama materjali kasutamisel erinevate järeldusteni. Käesoleva töö eesmärgiks oligi vaadelda erinevate uurijate seisukohti, võrrelda neid omavahel ning analüüsida rakendatud meetodeid. Käsitletud seisukohad seonduvad õigeusu ja katoliku mõjudega 12. sajandi Eestis.

Läänemereruumis on kristianiseerimisprotsessi puhul tähtis küsida, kas tegu oli vaid katoliku kombe järgi ristiusustatud aladega või saab rääkida ka idakiriku mõjudest. Sellega seotult vaadeldakse ka idakiriku sünnialadelt, nimelt Bütsantsist lähtuvaid mõjusid. Ida-Rooma keisririigi võimaliku misjoni ja/või religioossete mõjutuste küsimuses jagunevad uurijate seisukohad laias laastus kaheks: ühed, kes näevad võrdlemisi tugevat Bütsantsi mõju ning teised, kelle jaoks Ida-Rooma keisririigist Põhja-Euroopasse jõudnu oli pelgalt kaubasuhete või teiste Euroopa alade kaudu vahendatud. Kahe vastandliku arvamuse tagamaad peituvad teadlaste eeldustes. Bütsantsi mõjude eitajad on tihti juba eeltingimusena sätestanud, et Läänemereruumi kristianiseerimisprotsessis on põhitöö teinud Saksa päritolu misjonärid ja ristosõdijad. Taolise eelduse loomine on tugevalt pärssinud edasist arutelu: Bütsantsile viitava materjali osatähtsust kahandatakse sihilikult. Ida-Rooma keisririigist saabunud mõjude pooldajate vaated on aga neutraalsemad ning nimetatud uurijad leiavad argumente nii Euroopa alade poolsete kui Bütsantsi mõjude kasuks.

Bütsantsi mõjud või võimalik misjon Läänemereruumis jääb hoolimata mitmetest pooltargumentidest küsitavaks. Teistsugune on olukord aga õigeusu mõjudega, mille puhul saab valdavalt rääkida Vana-Vene riikide poolsetest teguritest. Idakiriku kohalolekule 12. sajandi Eestis viitavad nii lingvistilised ja kirjalikud allikad kui ka arheoloogiline materjal. Eestlastel oli II aastatuhande esimestel sajanditel kontakte nii Loode-Venemaal, täpsemalt Eesti alade piirimail elavate rahvastega kui ka Vene vürstiriikide valitsejatega. Suhted esimestega väljenduvad valdavalt arheoloogilises materjalis ning teistega peamiselt kirjalikes allikais. Keelelised mõjutused on arvatavasti nii spontaanse kui ka sihiliku kontakti tulemus.

Kirjalikes allikais väljendub Vene huvi juba 11. sajandi alguses ning ennekõike majanduslikus võtmes: vürstiriikide valitsejad allutasid Liivimaa idapoolseid piirkondi maksude kogumise eesmärgil. Nimetatud tegevuse tõttu on mitmed uurijad näinud Vene huvi puhtpragmaatilisena ning hüljanud võimaluse, et slaavlased siinsete alade elanikke ristida soovisid. Taoline kuvand venelastest kandub edasi ka 13. sajandisse, mil Henrik hakkas Liivimaa kroonikas venelasi kasuahnete ja religiooni osas ükskõiksetena näitama. Uurijate seisukohad jagunevad eelnevast lähtuvalt taaskord kaheks. Mitmed teadlased käsitlevad Henriku kroonikas kajastatud tõena ning nende kirjutiste põhjal levib aramus venelaste ükskõiksusest usuasjades, teised lähenevad Henriku kirjutatule allikakriitiliselt ning leiavad, et venelaste negatiivne kuvand on puhas retoorika nendevastase sõjategevuse õigustamiseks.

Lingvistiliste allikate uurijad otsivad eesti keeles leiduvate religiooniga seotud sõnade nagu *rist*, *paavst*, *raamat* päritolu ning seostavaid neid kas saksa või vene keelega. Võimalikud laensõnad jagatakse tähenduslaenudeks ning keelelisteks laenudeks ning neid nähakse kas religiooniga seonduvate või kultuurinähtuste märkijaina. Need, kes näevad peamise mõjutajana saksa keelt, on ka üldiselt Saksa misjoni pooldajad. Samas pole nende argumendid tihti veenvad ning slaavi mõjude nägijad esitavad tugevamaid pooltväiteid.

Arheoloogilises materjalis ilmnevad Eesti idaosas õigeusule omased esemed ning Loode-Venemaal levinud ning ka Eestisse kandunud matmiskombed, mida on seostatud ristiusuga. Matmiskommete puhul on tegu valdavalt tavadega, mis viitavad üleminekule paganlikust ühiskonnast kristlikusse ning kätkevad endas nii ühele kui teisele omaseid elemente. Näiteks

kalmevormid nagu ümarkääd ja žalnikud, kuhu maeti põletamata ning kuhu keha asetati peaga läänekaares, ent mille ehitusse kuulus tihti ka kivikonstruktsioon ning surnule võidi kaasa panna rohkeid hauapanuseid. Uurijad näevad nimetatud kombeid kas paganliku, kristliku või üleminekuna ühest teise. Esimese puhul ei peeta ümarkäädastesse või žalnikutesse matjaid veel kristlasteks, vaid inimesteks, kes on kristlikke kombeid näinud ning üritavad neid prestiiži eesmärgil matkida. Teised leiavad, et kristliku maailma äärealadel suhtuti ristiusu tavade järgimisse leebemalt ning seega kivikonstruktsioonist ja hauapanustest hoolimata on tegu ristiinimeste haudadega. Kolmas grupp, mille vaateid juba tutvustati, näevad olukorda vaheetapina paganlusest kristlusesse.

Nii Eesti ida- kui lääneosas ilmnevad esemelises materjalis, peamiselt haudades, idapoolset päritolu ristripatsid. Eesti idaosasse on need jõudnud Vene aladelt, lääneosasse aga Skandinaaviast. Seega on ristikujulised ripatsid osaks üldisematest ristiusu mõjudest, mitte üksi ida- või läänekirikust. Skandinaaviamaadest on näiteid mitme ristripatsi koos kandmisest või ripatsite kandmisest üheskoos paganlike sümbolitega, ent üksinda viitab ristike üsna kindlalt kristlusele. Ometigi on üksikult kantavaid ristripatsid seostatud ka eelristimise ehk *primisignatio*ga, mille puhul selle kandja poleks kristlane, vaid pagan, kes on näiteks kaubasuhetes ristitutelega. Kuigi on uurijaid, kes seda seisukohta toetavad, on *primisignatio* tava enamasti omane kristluse esimestele sajanditele ning märgib üleminekut paganlusest kristlusesse. Seega valdavalt viitavad ristripatsid kristlasele või vähemalt isikule, kes kavatseb lähitulevikuse kristluse omaks võtta.

Nii kristlusele viitavat esemelist materjali kui ka matmiskombeid on lahatud erinevatel viisidel. Uurijad tõlgendavad kristlust ja paganlust kas tänapäeval loodud arusaamade alusel või üritavad end asetada 12. sajandi indiviidi positsiooni. Viimase puhul üldiselt ei nähta vastuolu laibamatuse ning panuste üheskoos esinemises või ka põletusmatuses, milles esineb ristikujulisi ripatsid. Uurijad, kes vaatlevad olukorda vastavalt tollase inimese olukorrale, on näinud ristiusu oluliselt laiemat levikut kui tänapäevaseid kuvandeid kasutavad teadlased.

Eesti suhted läänepoolsete aladega on 11.–12. sajandil valdavalt piirdunud Skandinaaviamaadega, Saksa päritolu kaupmehed ja misjonärid hakkasid Liivimaa vastu huvi

tundma alles 12. sajandi viimastel kümnenditel. Ehkki mõned uurijad rõhutavad Rootsi valitsejate huvi Eestis, siis valdav osa ajaloolasi näeb II aastatuhande esimestel sajanditel kaalukamana Taani püüdlusi. Viimastest tuntuim on 12. sajandi kolmandas veerandis organiseeritud Fulco misjon, mille käigus planeeriti piiskop Fulco ja väidetavalt Eesti päritolu munk Nicolause läkitamist Eestimaale, et siin rahumeelselt ristiusku kuulutada. Vastava teemaga on tegelenud vaid ajaloolased, sest Fulco Eestis viibimist kinnitav arheoloogiline materjal puudub. Puuduvad ka kirjalikud andmed, mis viitaksid Fulco ja Nicolause Eestisse jõudmisele, ehkki mitmed ajaloolased on selle võimaluse üle spekuleerinud. Teised aga lähtuvad *argumentum ex silentio* printsiibist ning eitavad Fulco misjoni võimalikkust Eestis, sest puuduvad kindlad tõendid.

Kristianiseerimisprotsessi uurides pole võimalik mööda minna ka ühest tähtsaimast tegurist ristiusu puhul, nimelt pühakoja olemasolust. Kiriku või kabeli ehitamist peetakse oluliseks, sest ilma selleta on keeruline neofüüte õpetada ning nende matuseid täielikult kristlikuks lugeda. Kuna mitmete teiste tegurite, näiteks ümberkaudsete ristitud alade huvi ning ristiusule viitava esemelise ainese baasil võib kindel olla, et 12. sajandil olid mitmed eestlased ristiusuga tuttavad, on nii arheoloogid kui ka ajaloolased üsna üksmeelsed kiriku võimaliku olemasolu osas vallutuseelses Eestis. Kuigi nii kirjalikes allikates kui ka arheoloogilises materjalis puuduvad pühakoja olemasolule viitavad tõendid, on naabermaadega paralleele tõmmates peetud seda väga tõenäoliseks.

Õigeusu ja katoliku mõjude kajastamisele keskendunud historiograafiline analüüs eestlastest ja ristiusust 12. sajandil näitas selgelt, et hoolimata sama või sarnase materjali kasutamisest on uurijad jõudnud mitmesugustele erinevatele järeldustele. Asjaolu on võimalik selgitada muu hulgas erinevate allikakriitiliste lähenemistega, uurijate poolt püstitatud eelduste või meelsusega, empiirilise või mitteempiirilise lähenemisega ning paganluse ja kristluse tõlgendamise kas tänapäeva standarditest või tollasest inimesest lähtuvalt.

Teema vajab kahtlemata ka edasist uurimist, sest annab väärtuslikku teavet teadlaste lähenemisviisidest. Uurijate metodoloogiaga tuttav olles on aga võimalik jõuda objektiivsema ajalookäsitluseni, sest on teada, milliste tulemusteni viib erinevate teadlaste tööde kasutamine.

Uurimusse oleks võimalik kaasata oluliselt rohkemate ajaloolaste ja arheoloogide seisukohti, nii välismaa teadlaste töid kui miks mitte ka näiteks baltisakslaste ja ärkamisaegsete Eesti haritlaste käsitlusi. Historiograafiliste uurimuste tööpõld on piiritu, sest ühe teemaderingi puhul võib esitada lõputu arvu erinevaid küsimusi ning jõuda mitmete erinevate tulemusteni, samuti ei tule lõppu ajalookirjutusele ning uusi arvamusi lisandub iga aastaga. Nende käsitlemine jääb aga tulevikku.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Publitseeritud allikad

A History of Norway and the Passion and Miracles of the Blessed Óláfr. Tõlkija: D. Kunin. Eessõna ja märkused: C. Phelpstead. Viking Society of Northern Research. London 2001. [<http://www.vsnrweb-publications.org.uk/Text%20Series/Historia%26Passio.pdf>] (05.05.2014)

Henriku Liivimaa kroonika. Toimetaja: E. Tarvel. Tõlkija: R. Kleis. Tallinn 1982

History of the archbishops of Hamburg-Bremen. Tõlkija: F. J. Tschan. Eessõna: T. Reuter. New York 2002

Liivimaa vanem riimkroonika. Toimetaja: E. Tarvel. Tõlkija: U. Eelmäe. Tallinn 2003

Slawenchronic. Tõlkija: H. Stoob. Märkused: V. Scior. Darmstadt 2008

Kirjandus

Anderson, E. Early Danish Missionaries in the Baltic Countries. – *Gli inizi del cristianesimo in Livonia–Lettonia. Atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione dell’VIII centenario della chiesa in Livonia (1186–1986). Roma, 24–25 Giugno 1986.* Città del Vaticano 1989, lk 245–275

Assmann, O. Das Russlandbild in der Livländischen Chronik Heinrichs von Lettland. – *Vorstellungswelten er mittelalterlichen Überlieferung. Zeitgenössische Wahrnehmungen und ihre moderne Interpretationen. Nova Mediaevalia 11.* Väljaandja: J. Sarnowsky. Göttingen 2012, lk 119–135

Aun, M. Pikk-kääbaste ehitusest. – *Setumaa kogumik 3. Uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast.* Tallinn 2005, lk 97–120

Auns, M. Acquisition of the acquired. – *Culture Clash or Compromise. The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD*. Acta Visbyensia XI. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th 1996. Toimetaja: N. Blomkvist. Visby 1998, lk 259–267

Baranauskas, T. Saxo Grammaticus on the Balts. – *Saxo and the Baltic Region. A Symposium*. Koostaja: T. Nyberg. Odense 2004, lk 63–79

Bayer, A. Das sogenannte Schisma von 1054. – *Vom Schisma zu den Kreuzzügen 1054–1204*. Väljaandjad: P. Bruns, G. Gresser. Paderborn–München–Wien–Zürich 2005, lk 27–39

Beskow, P. Byzantine Influence in the Conversion of the Baltic Region? – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300*. Koostaja: M. Carver. Woodbridge 2003, lk 559–563

Blomkvist, N. The discovery of the Baltic: the reception of the Catholic world-system in the European north (AD 1075–1225). Leiden–Boston 2005

Blomkvist, N. Early Agents of Europeanization: Nicholas and Fulco on the Bumpy Road to Twelfth-Century Estonia. – *Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel*. Koostajad: P. Raudkivi, M. Seppel. Tallinn, Argo 2009, lk 29–58

Brather, S. Pagan or Christian? Early Medieval Grave Furnishings in Central Europe. – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I*. Koostajad: M. Salamon jt. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, lk 333–349

Brink, S. New Perspectives on the Christianization of Scandinavia and the organization of the Early Church. – *Scandinavia and Europe 800–1350. Contact, conflicts, coexistence*. Koostajad: J. Adams, K. Holman. Turnhout 2004, lk 163–175

Brundage, J. A. Introduction: Henry of Livonia, The Writer and His Chronicle. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Koostaja: M. Tamm jt. Ashgate 2011, lk 1–19

Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus. Peatoimetaja: H. Kruus. Tartu 1936

Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Toimetaja: A. Selart. Tartu 2012

Fonnesberg-Schmidt, I. Pope Alexander III (1159–1181) and the Baltic Crusades. – *Medieval History Writing and Crusading Ideology. Studia Fennica Historica 9*. Koostajad: T. M. S. Lehtonen, K. V. Jensen. Finnish Literature Society. Helsinki 2005, lk 242–256

Fuglesang, S. H. Theories on Byzantine Influence in Scandinavia. – *Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band I*. Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25. September 1994. Koostaja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1997, lk 35–58

Gassowka, M. Christianisierung und Eroberung Estlands (1150–1250). – *Quaestiones Medii Aevi Novae, vol 14, 2009*. Warsawa 2009, lk 249–285

Hallencreutz, C. F. What do the Runic Stones and Adam tell us about Byzantine Influences? – *Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band II*. Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25. September 1994. Väljaandja: M Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 331–340

Ivanov, S. A. Vizantiskoje missionerstvo. Možno li sdelat iz “varvara” hristianina? Moskva 2003

Jensen, C. S. The Early Stage of Christianisation in Livonia in Modern Historical Writings and Contemporary Chronicles. – *Medieval History Writing and Crusading Ideology. Studia Fennica Historica 9*. Toimetajad: T. M. S. Lehtonen jt. Helsinki 2005, lk 207–215

Jensen, K. V. Cultural Encounters and Clash of Civilisations. Huntington and Modern Crusading Studies. – *Cultural Encounters during the Crusades*. Koostajad: K. V. Jensen jt. Odense 2013, lk 15–26

Johansen, P. Nordische Mission. Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 74. Stockholm 1951

Jonuks, T. Eesti ja kujutus Eestist Skandinaavia saagades. – *Mäetagused* 23, 2005, lk 132 [http://www.folklore.ee/tagused/nr23/saagad.pdf] (06.04.2014)

Jonuks, T., Kurisoo, T. To be or not to be... a Christian. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, vol 55, 2013, lk 69–98 [http://www.folklore.ee/folklore/vol55/jonuks_kurisoo.pdf] (10.05.2014)

Kala, T. Vana-Liivimaa neofüüdid ja nende naabrid katoliiklike ristiusustajate pilgu läbi. – *Kleio. Ajalookultuuri ajakiri*, 2(20), 1997, lk 3–8

Kala, T. Vana-Liivimaa ja ristiusustamine. – *Eestimaa, Liivimaa ja lääne kristlus*. Kiel 1998, lk 39–56

Kala, T. The Incorporation of the Northern Baltic Lands into the Western Christian World. – *Crusade and Conversion on the Medieval Baltic Frontier, 1150–1500*. Koostaja: A. V. Murray. Aldershot 2001, lk 3–20

Kala, T. Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi. – *Tuna* 3, 2006, lk 8–26

Kaljundi, L. Waiting for the Barbarians: The Imagery, Dynamics and Functions of the Other in Northern German Missionary Chronicles, 11th–Early 13th Centuries. Magistritöö. Tartu 2005. [http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/576/kaljundi.pdf?sequence=5] (02.03.2014)

Korpela, J. Die Christianisierung der finno-ugrischen Peripherie Europas: Zwei Theorien und angenehme Tatsachen. – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*. Archaeological and Historical Evidence. I. Koostajad: M. Salamon jt. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, lk 275–285

Kostiashov, J. The Christianity and Paganism on Northern Rus (10th–13th c.). – *Christianization of the Baltic Region*. Baltic Research Center in Frombork. Pultusk 2004, lk 161–166

Kurisoo, T. Hilisrauaagsed ristripatsid ja ristimärgiga rinnalehed Eestis. Magistritöö. Tartu 2013 [http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/30630/Kurisoo_MA13.pdf?sequence=1] (10.05.2014)

Lager, L. Runestones and the Conversion of Sweden. – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300*. Koostaja: M. Carver. Woodbridge 2003, lk 497–507

Lang, V. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. – *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis*. Muinasaja teadus 11. Koostanud: V. Lang. Tartu – Tallinn 2002, lk 126–162

Lang, V. Traceless Death. Missing burials in Bronze and Iron Age Estonia. – *Estonian Journal of Archaeology*, 2 (15), 2011, lk 109–129

Laul, S., Valk, H. Siksälä. A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. CCC papers 10. Tallinn–Tartu 2007

Leimus, I. Millal ja kust tuli Saksa kaupmees Liivimaale? – *Akadeemia* 8, 2002, lk 1588–1604

Leimus, I. Millenniumi murrang. North goes West. – *Tuna* 1, 2007, lk 27–53

Leimus, I. Läänemere kristlikud paganad. – *Tuna* 4, 2009, lk 5–22

Lind, J. H. The Martyria of Odense and a Twelfth-Century Russian Prayer: the Question of Bohemian Influence on Russian Religious Literature. – *The Slavonic and East European Review*. Vol. 68, nr 1. 1990, lk 1–21

Lind, J. H. Darkness in the East? Scandinavian scholars on the question of Eastern influence in Scandinavia during the Viking Age and Early Middle Ages. – *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea. Black Sea Studies 15*. Toimetajad: L. Bjerg jt. Aarhus 2013, lk 341–367

Loorits, O. Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten. – *Issanda kiriku tööpõllul. Koguteos*. Uppsala 1962, lk 200–218

Mandel, M. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. Eesti Ajaloomuseum 2003

Mugurevičs, Ē. Die Verbreitung des Christentums in Lettland vom 11. Jahrhundert bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts. – *Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band II*. Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25. September 1994. Koostaja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 81–96

Musin, A. Two Churches or two Traditions: Common Traits and Peculiarities in Northern and Russian Christianity before and after 1054 AD through the Archaeological Evidence. A View from the East. – *Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band II*. Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25. September 1994. Koostaja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 275–295

Musin, A. Hristianizacia Novgorodskoi zemli v IX–XIV vekah. Pogrebalnõi obrjad i hristianskie drevnosti. Sankt-Peterburg 2002

Musin, A. The Christianisation of Eastern Europe in the Archaeological Perspective. – *Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund: internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch-Gladbach*. Väljaandjad: O. Heinrich-Tamáška jt. Regensbrug 2012, lk 497–518

Mägi, M. At the crossroads of space and time: graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. CCC Papers 6. Tartu 2002

Mägi, M. Kivikalmetest kirikaegadeni. Matmiskombestik muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, vol 27, 2004, lk 9–28. [<http://www.folklore.ee/folklore/vol27/magi.pdf>] (04.04.2014) (Mägi 2004a)

Mägi, M. From Paganism to Christianity. Political Changes and their Reflection in the burial customs of 12th–13th century Saaremaa. – *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflussnahme – Rezeption – Wandel*. CCC 8. Koostajad: D. Kattinger jt. Schwerin–Helms 2004, lk 27–34 (Mägi 2004b)

Mägi, M. Ösel and the Danish Kingdom: Revisiting Henry's Chronicle and the Archaeological Evidence. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Koostajad: M. Tamm jt. Ashgate 2011, lk 317–341

Mäll, J. Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13.–14. Jahrhunderts. – *Culture Clash or Compromise. The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD*. Acta Visbyensia XI. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th 1996. Toimetaja: N. Blomkvist. Visby 1998, lk 158–166

Nielsen, T. K. Sterile Monsters? Russians and the Orthodox Church in the Chronicle of Henry of Livonia. – *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Toimetaja: A. V. Murray. Farnham–Burlington 2009, lk 227–252

Nilsson, B. Early Christian Burials in Sweden. – *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. International Medieval Research, vol 7. Koostajad: G. Armstrong, I. N. Wood. Turnhout 2000, lk 73–82

Pluskowski, A., Patrick, P. “How do you pray to God?” Fragmentation and Variety in Early Medieval Christianity. – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300*. Koostaja: M. Carver. Woodbridge 2003, lk 29–57

Pope Alexander III (1159–81): the art of survival. Toimetajad: P. D. Clarke, A. J. Duggan. Burlington 2012

Purhonen, P. East and West in Early Finnish Christianity. – *Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band I.* Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25. September 1994. Väljaandja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1997, lk 373–387

Rebane, P. P. Denmark and the Baltic Crusade, 1150–1227. Publitseerimata doktoritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus. Michigan 1969

Rebane, P. P. Denmark, the Papacy and the Christianization of Estonia. – *Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione dell' VIII centenario della chiesa in Livonia (1186–1986).* Roma, 24-25 Giugno 1986. Città del Vaticano 1989, lk 171–201

Ross, K., Soosaar S.-E. Eesti vaimuliku sõnavara kujunemisest: veelkord ristimisest. – *Keel ja Kirjandus* 10, 2007, lk 769–782

Salamon, M. Byzantine Missionary Policy. Did it exist? – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I.* Koostajad: M. Salamon jt. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa 2012, lk 43–54

Selart, A. Eesti idapiir keskajal. Tartu 1998

Selart, A. Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert. Köln 2007

Selart, A. Iam tunc... The Political Context of the First Part of the Chronicle of Henry of Livonia. – *The Medieval Chronicle, vol 5.* Toimetaja: E. Kooper. Amsterdam–New York 2008, lk 198–209

- Selart, A.** The Use and Uselessness of the Chronicle of Henry of Livonia. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Koostajad: M. Tamm jt. Ashgate 2011, lk 345–361
- Selirand, J.** Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgamise perioodil, 11.–13. sajand. Tallinn 1974
- Sild, O.** Kas hommiku poolt tuli ristiusulisi mõjusid paganausulistele eestlastele? – *Usuteadusline Ajakiri*, nr 3–4. Tartu 1931/1932, lk 101–116
- Sild, O.** Eesti kirikulugu: vanimast ajast olevikuni. Tartu 1938
- Sittser, G. L.** The Catechumenate and the Rise of Christianity. – *Journal of Spiritual Formation and Soul Care*. Vol 6, nr 2, 2013, lk 179–203
- Spirģis, R.** Archaeological Evidence on the Spread of Christianity to the lower Daugava Area (10th–13th Century). – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I*. Koostaja: M. Salamon jt. Krakow-Leipzig-Rzeszow-Warszawa 2012, lk 689–712
- Stephenson, P.** Byzantium transformed, c. 950–1200. – *Medieval Encounters 10*, 1–3, 2004, lk 185–210
- Šnē, A.** The Emergence of Livonia: The Transformations of Social and Political Structures in the Territory of Latvia during the Twelfth and Thirteenth Centuries. – *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Koostaja: A. V. Murray. Aldershot 2009, lk 53–71
- Šnē, A.** The Image of the Other or the Own: Representation of Local Societies in Heinrici Chronicon. – *The Medieval Chronicle VI*. Koostaja: E. Kooper. Amsterdam–New York 2009, lk 247–260
- Tamm, M.** Uus allikas Liivimaa ristiusustamisest. Ida-Baltikumi kirjeldus *Descriptioes terrarum*’is (u 1255). – *Keel ja Kirjandus* 12, 2001, lk 872–884

Tamm, M. “Oma” ja “võõras” keskaja kultuuris. Ida-Baltikumi kirjeldus Bartholomaeus Anglicuse entsüklopeedias *De proprietatibus rerum* (u 1245). – *Keel ja Kirjandus* 9, 2003, lk 648–673

Tamm, M. Liivimaa leiutamine: Ida-Baltikumi religioosne ja geograafiline kujutamine 13. sajandi esimesel poolel: analüütiline ülevaade. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn 2009

Tarvel, E. Mission und Glaubenswechsel in Estland und Livland im 11.–13. Jahrhundert aufgrund sprachlicher Quellen. – *Rom und Byzanz im Norden: Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band II.* Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25. September 1994. Väljaandja: M. Müller-Wille. Stuttgart 1998, lk 57–67

Tarvel, E. Taani idapoliitika 11.–13. sajandil. – *Kui vana on Tallinn? 13. mail 2004 toimunud konverentsi ettekanded ja diskussioon. Tallinna Linnaarhiivi toimetised, nr 8.* Tallinn 2004, lk 44–63

Tarvel, E. Taani Läänemere-poliitika 11.–13. sajandil. – *Ajalookimbatused.* Koostaja: M. Seppel. Tartu 2013, lk 113–122

Tvauri, A. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusajaloost. Tartu–Tallinn 2001

Tõnisson, E. Estland und die Europäisierung. – *Culture Clash or Compromise. The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD.* Acta Visbyensia XI. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th 1996. Toimetaja: N. Blomkvist. Visby 1998, lk 37–43

Tyerman, C. Jumala sõda. Ristisõdade uus ajalugu. Tallinn 2010

Valk, H. About the transitional period in the burial customs in the region of the Baltic Sea. – *Culture Clash or Compromise. The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD.*

Acta Visbyensia XI. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th 1996. Toimetaja: N. Blomkvist. Visby 1998, lk 237–250

Valk, H. Christianisation in Estonia: A Process of Dual-Faith and Syncretism. – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300*. Koostaja: M. Carver. Woodbridge 2003, lk 571–579

Valk, H. The Zhalnik graves: Evidence of the Christianization of the Novgorod and Pskov Lands? – *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. I*. Toimetajad: M. Salamon jt. Krakow-Leipzig-Rzeszow-Warszawa 2012, lk 737–750

Viitso, T.-R. Pagan, põrgu ja papp: kolm kristlikku terminit. – *Keel ja Kirjandus 11*, 2006, lk 894–902

Summary

Estonians and Christianity in the 12th century. Historiographical analysis

Christianisation can be regarded as one of the most influential processes in history and as such it has had an impact on every corner of Europe. In Northern Europe, especially in areas surrounding the Baltic Sea, christianisation took place during the first centuries of the second millennium. In Estonia there was a crusade and a conversion in the beginning of the 13th century and by the second quarter of the century Estonian people were regarded as christians. Yet there are many questions concerning the process that have been left unanswered, one of them being the issue of the spread of christianity amongst Estonians prior to the crusade.

The topic in question overlaps two different periods of history, the prehistoric and historic era. As for the first one there is very little written data, it is mostly researched by archaeologist and the second one by historians, who take the written sources into consideration. So in order to obtain the most objective results, one while researching Estonian history in the 12th–13th century, must use both, archaeology and history.

The aim of this thesis is to offer some insight to the history of Estonian people and their contacts with christians and christianity in the 12th century, that is, before the actions of German missionaries and crusaders in Livonia. More specifically the purpose is to compare the views of Estonian and foreign researchers concerning orthodox and catholic influences in 12th century Estonia. One can be certain, that the same topic can be disserted in many ways and the results largely depend on the used methodology. That is why researchers using the same primary sources draw different conclusions. Current thesis tries to pinpoint different views on the same topic and analyse the possible causes of these widely varying opinions.

The study was divided into three chapters. The first and the second introduced orthodox and catholic influences in Estonia from the view of both, written sources and archaeological data. The third one was dedicated to some methodological aspects of the study: four most

controversial topics were chosen and analysed from the view of different scientific approaches.

The first largely controversial topic was the question of possible Byzantine influences in Northern Europe. Some researchers tend to reject such influences, but others have a more neutral stand and they see both, Byzantine and European influences. The difference in opinions is largely based on the presumptions of researchers: some are so certain of only western influences that they discard the Byzantine ones almost entirely and without further dispute. They tend to see that the few influences were present mostly because of trade relations.

Second important issue was concerning the Russian princes' motives in Livonia. One group of researchers see the only motive to have been an economical one, to gather tribute from the eastern part of Livonia, while the other group believes that the religion-inflicted motives cannot be completely disregarded. It was discovered that those who see Russians as only profit-driven, draw their conclusions based on the Chronicle of Henry of Livonia (*Heinrici chronicon Livoniae*), where the author many times emphasized the Russians as greedy and indifferent to spreading orthodox christianity. Not all researchers trust Henry's words blindly and they conclude that the negative image is a rhetoric typical for missionary chronicles and used because it was necessary to show the competition in a least favourable way.

Connected to the Russian princes' motives in Livonia is the topic of possible linguistic influences from Slavic languages to Estonian language. The words in question, for example, are *ristima* (*baptize*), *raamat* (*book*), *papp* (*orthodox priest*). Some historians see these words originating from Germanic languages, others see a strong Russian influence. In many cases both etymological versions are probable, but the researchers themselves tend to be biased based on their overall views that favour either western or eastern influences. If historian sees strong catholic influence in Estonia, then they also tend to see influences from Germanic languages and it is the same with Russian influences.

Thirdly there were many questions concerning the Scandinavian rulers' ambitions in Livonia. One of them was the presumable mission of Fulco, who was named the bishop of Estonia, and his fellow companion, monk Nicolaus of Estonian ancestry. The mission was planned to take place in the 1170s, but whether it took place or what were the possible outcomes, remains unknown. Some researchers try to speculate over that matter and search for possible answers, but mostly it seems that their speculations drift too far from the historical accuracy. The other wing of researchers are comprised of those, who do not give much thought to the possibility of the mission taking place, because of the lack of hard evidence.

The final noteworthy controversy was mainly based on the different opinions of archaeologists that have studied the burial customs in the 11th–13th century. The question regarding this topic was whether the burial customs of mixed nature, where both pagan and christian elements could be seen, should be regarded as pagan, christian or transitional. The opinions on this matter differ according to the way the researchers explain christianity and paganism. If one explains these terms according to modern understanding, then they come to the conclusion that the spread of christianity was rather modest. But the researchers that try to see the terms in question from the contemporary point of view, see a much wider spread of christianity.

Concerning the last discussed topic, there has also been the question of cross-shaped pendants in the archaeological data. Those pendants are mostly seen originating from the Russian territories, but in Estonia they are present in both eastern and western parts. The cross-shaped pendants, if worn separately, have been regarded as an almost certain reference to christianity. Some researchers see them as a sign of *primisignatio* (catechumenate) and in these cases the wearer is merely in connection with christian people. More often it is interpreted as a sign of a person, who holds christian values dear.

Though many controversies have been named, there are some topics that researchers mostly agree on. The most prominent one is the establishing of a church or a chapel in pre-crusade Estonia. Though there is no written or archaeological evidence of such building prior to the middle of the 13th century, the parallels drawn from Scandinavia help to assume that the establishing of a church was highly probable.

Current study presents clearly that there can be many different views on the same topic. Not only do the views of archaeologists and historians differ from each other, but also the views of those that have used the exact same source, for example the same missionary chronicle. Besides primary sources it is therefore also important to study such historiographical aspects, because they give an understanding of the outcomes that can be expected using works from different authors. There are countless of possibilities for further studies, for example one could widen the range of researchers whose opinions are studied. Also the history writing never comes to an end, new studies are published every year and in the future there will be the possibility to take those under the scope.

Lihlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kristina Rebane
(sünniaeg: 05.11.1988)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihlitsentsi) enda loodud teose
magistritöö „Eestlased ja ristiusk 12. sajandil. Historiograafiline analüüs“,
mille juhendaja on professor Anti Selart,
 - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 12. mail 2014